

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**Громадсько-політична діяльність генерала
Петра Григоренка (1907–1987)**

студентки IV курсу, групи СОІз-41
предметної спеціальності
014.03 Середня освіта (Історія)

Бонки (Гаусбергер) Ренати Йосипівни

Керівник:

Паска Богдан Валерійович

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Савчук Богдан Романович

кандидат історичних наук, асистент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Івано-Франківськ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПЕТРА ГРИГОРЕНКА.....	8
1.1. Дитинство та юність у таврійських степах.	8
1.2. Формування суспільно-політичних поглядів.	11
1.3. На фронтах Другої світової війни.	15
РОЗДІЛ 2. ГЕНЕРАЛ У ДИСИДЕНТСЬКОМУ РУСІ.....	21
2.1. Участь в русі інакомислення (друга половина 1950-х – 1970-ті рр.).	21
2.2. Репресії радянського режиму проти П. Григоренка.	25
2.3. Участь у Московській та Українській гельсінських групах (1976–1977 рр.).	32
2.4. Міжнародний аспект діяльності Петра Григоренка	38
РОЗДІЛ 3. ГРОМАДЯНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ.....	48
РОЗДІЛ 4 . ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПЕТРА ГРИГОРЕНКА ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ В 11 КЛАСІ	60
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	77
ДОДАТКИ	89

ВСТУП

Актуальність теми. Громадсько-політична діяльність генерала Петра Григоренка є надзвичайно важливою темою для розуміння не тільки історії дисидентського руху в Радянському Союзі, але й боротьби за права людини в умовах авторитарного режиму. Його рішуча позиція проти репресій, боротьба за свободи кримських татар, євреїв та інших національних меншин, а також його внесок у розвиток міжнародного правозахисного руху мають значний вплив на сучасну політичну думку. Дослідження цієї теми дозволяє розібратися в складних процесах, що супроводжували життя в тоталітарному режимі, і в тому, як особисті переконання можуть стати рушійною силою для значних змін у суспільстві.

Актуальність теми полягає в тому, що приклад Петра Григоренка демонструє важливість стійкої громадянської позиції в умовах тиску та репресій. Його боротьба є символом моральної мужності та відданості принципам свободи, справедливості і прав людини. Вивчення його діяльності є важливим для виховання молоді, адже в умовах сучасних сучасних реалій і політичних конфліктів важливо розуміти, як одна людина може змінити хід історії завдяки своїм переконанням і боротьбі за правду.

Вивчення громадсько-політичної діяльності Петра Григоренка у ЗЗСО є важливим етапом у формуванні демократичного світогляду учнів, що дозволяє не лише ознайомити їх з історичними подіями та постатями, а й виховувати у молоді повагу до прав людини, свободи та справедливості. Знання про діяльність таких видатних особистостей, як П. Григоренко, допомагає учням зрозуміти важливість боротьби за свої переконання навіть в умовах жорстоких репресій та сприяє розвитку критичного мислення, формуванню активної громадянської позиції та залученню до суспільної діяльності, що є важливим фактором для майбутніх громадян демократичної держави. Підсилює актуальність роботи значне збільшення обсягу навчального матеріалу,

присвяченого українським дисидентам, у навчальних програмах з історії України після внесених у 2022 р. змін і доповнень.

Мета роботи – дослідити основні напрями громадсько-політичної діяльності генерала П. Григоренка (1907–1987), а також можливості їх використання під час навчального процесу з історії в ЗЗСО.

Реалізація поставленої мети зумовила вирішення наступних **завдань дослідження**:

- дослідити дитинство та юність П. Григоренка у таврійських степах;
- охарактеризувати процес формування суспільно-політичних поглядів П. Григоренка;
- проаналізувати діяльність П. Григоренка на фронтах Другої світової війни;
- дослідити участь П. Григоренка у русі інакомислення (друга половина 1950-х – 1970-і рр.);
- окреслити репресії радянського режиму проти П. Григоренка;
- оцінити участь П. Григоренка у Московській та Українській Гельсінських групах (1976–1977 рр.);
- дослідити обставини, що призвели до вимушеної міграції П. Григоренка, громадсько-політичну діяльність активіста за кордоном;
- вивчити особливості формування в учнів громадянської компетентності на уроках історії;
- проаналізувати особливості формування в учнів громадянської компетентності, демократичного світогляду та національного патріотизму на прикладі вивчення особистості П. Григоренка.

Об’єктом дослідження є П. Григоренко та етапи його громадсько-політичної діяльності в контексті викладання новітньої історії України в закладах загальної середньої освіти.

Предметом дослідження є боротьба П. Григоренка за права людини, участь у дисидентському русі, захист прав кримських татар та інших національних меншин, його вплив на міжнародну правозахисну спільноту,

особливості формування в учнів основних складових громадянської компетентності на уроках історії України в ЗЗСО.

Хронологічні рамки дослідження – період життя П. Григоренка (1907–1987 рр.)

Географічні межі дослідження – територія України у складі Радянського Союзу, а також США, де проживав П. Григоренко після вимушеної міграції.

Стан наукової розробки теми. Дослідженням проблеми становлення особистості П. Григоренка займалися такі учені, як В. Мараєв [22], В. Кіпіані [20], К. Караульна [43] та ін. У цих працях учені досліджують дитинство та юність П. Григоренка, формування його суспільно-політичних поглядів та діяльність на фронтах Другої світової війни. Проблема діяльності П. Григоренка у дисидентському русі стала об'єктом наукових розвідок для Г. Бекірової [7–8], В. Толстенєвої [65], В. Адамовського [30], Б. Захарова [42] та ін. У цих роботах розкрито участь П. Григоренка у русі інакомислення, досліджено репресії радянського режиму проти генерала. Тема міжнародного аспекту діяльності П. Григоренка досліджувалась О. Бажаном [31], А. Короткою [45], М. Гаджою [38], Б. Терещуком [27] та ін. У цих працях дослідники розкривають проблему вимушеної міграції П. Григоренка та його діяльності закордоном. Методичні засади формування громадянської компетентності на уроках історії вивчалися у працях таких науковців, як Т. Бевз [32], І. Бондар [34], В. Власов [36], Т. Демчук [39] та ін. У своїх дослідженнях учені розкривають сутність громадянської компетентності, визначають умови її ефективного формування в учнів, а також пропонують підходи до удосконалення цієї компетентності на уроках історії. Незважаючи на значний масив праць, що стосуються теми кваліфікаційної роботи, недостатньо дослідженими на сьогодні залишаються проблеми участі П. Григоренка в Українській Гельсінській групі, громадсько-політична активність діяча закордоном, а також особливості інтеграції цієї теми до шкільного курсу з історії України у 11 класі, що потребує більш детального розгляду зазначених проблемах у наукових колах України.

Методи дослідження. Під час дослідження теми громадсько-політичної діяльності П. Григоренка було використано такі методи:

1. аналізу та синтезу – використано при дослідженні проблеми становлення особистості П. Григоренка;
2. історичний метод – за допомогою цього методу вдалось з'ясувати основні етапи формування суспільно-політичних поглядів П. Григоренка;
3. аналіз історичних джерел – використано при вивченні творів П. Григоренка («В підпіллі можна зустріти тільки щурів...» [12], «Спогади» [15], «Приховування історичної правди – злочин перед народом» [13] та ін.);
4. системний метод – застосовано при вивченні міжнародного виміру діяльності П. Григоренка;
5. метод кейс-стаді – використано при дослідженні методики формування в учнів демократичного світогляду на прикладі вивчення постаті П. Григоренка.

Наукова новизна дослідження громадсько-політичної діяльності генерала Петра Григоренка полягає в розширеному розумінні його внеску в правозахисний рух, особливо після еміграції на Захід, а також в аналізі його методів боротьби з радянським режимом. Дослідження висвітлює його роль у підтримці українського національного руху і боротьбі за права кримських татар, що підкреслює його значення для розвитку національної самосвідомості. Окрім цього, дослідження дозволяє переглянути особистість П. Григоренка як символу демократичних ідеалів в умовах радянської диктатури. На основі теоретичного матеріалу кваліфікаційної роботи було сформовано методичні рекомендації щодо інтеграції теми дослідження до шкільного курсу історії України у 11 класі.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів для виховання у здобувачів освіти демократичних цінностей, прав людини та громадянської відповідальності. Вивчення діяльності П. Григоренка сприяє формуванню критичного мислення, розуміння важливості боротьби за права людини в умовах політичних репресій, а також допомагає зрозуміти значення національного руху і підтримки прав меншин, що

також може бути корисним для дослідження історії правозахисного руху в Україні та світі та має освітнє та культурне значення для сучасного суспільства.

Структура кваліфікаційної роботи включає вступ, чотири розділи, висновки, список використаних джерел та додатки. Загальний обсяг роботи складає 103 сторінки, а список використаних джерел містить 81 найменування.

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПЕТРА ГРИГОРЕНКА

1.1. Дитинство та юність у таврійських степах.

Генерал Петро Григоренко – унікальний приклад людини, яка, досягнувши успіху у військовій кар’єрі, здобувши численні державні нагороди, привілеї та майже завершивши шлях до здобуття ступеня доктора наук, вирішила пожертвувати всім заради боротьби проти системи в ім’я справедливості та демократії [22].

Згідно з однією з версій, родовід Григоренка має козацькі корені. Його прадід був вільним козаком і отримав прізвисько Чорногорець, що, ймовірно, вказує на його походження. «У Запоріжжі був звичай давати прізвиська залежно від того, звідки прибув козак: з Басарабії – Басараб, з Сербії – Серб і так далі. Отже, якщо наш пращур прибув з Чорногорії, його прізвище могло бути Чорногорець» [12, с. 22].

16 жовтня 1907 року в селі Борисівка поблизу Бердянська народився Петро Григоренко – радянський генерал, який згодом став дисидентом і одним із засновників Московської та Української гельсінських груп. Він походив із селянської родини. Його мати померла від тифу, коли Петру було три роки, а батько, агроном за професією, був мобілізований під час Першої світової війни. У 14 років Петро захопився ідеями більшовизму, став одним із перших комсомольців у своєму селі, а згодом вступив до партії. Він працював політруком у трудовій школі та дитячому містечку для неповнолітніх правопорушників. Також П. Григоренко мав досвід роботи слюсарем, кочегаром, зчіплювачем вагонів і помічником машиніста паровоза в залізничному депо Юзівки. Згодом він закінчив робітничий факультет і вступив до Харківського технологічного інституту, обравши інженерно-будівельний факультет [6].

Про маму в пам’яті П. Григоренка збереглося лише одне яскраве видіння: «Я запам’ятав лише її волосся... Коли маму проносили повз вікно, промені

заходу сонця пронизали пелену її волосся, і вони засяяли чудовим золотим світлом. Відтоді, коли бачив на іконах сяйво ликів святих, мені завжди приходило на пам'ять це дитяче видіння» [15, с. 3].

Батько Петра після смерті дружини змінився, став суворим і вимогливим. Він часто залучав дітей до роботи, не давав їм перепочинку. Петро згадував: «В ті ранні роки батько, суворий, мовчазний, завжди знаходив нам роботу... Літом я буквально не злавив із коня» [15, с. 4]. Така суворість батька була виправданою: одного разу, заснувши під час роботи, хлопчик упав із коня, але розумні тварини зупинилися, і трагедії вдалося уникнути.

Образ батька залишив у пам'яті П. Григоренка страх і повагу. Він згадував, що батько «завжди був похмурий, зарослий густою чорною бородою» [15, с. 4]. Проте бабуса Тетяна розповідала, що до смерті матері батько був веселою, співочою людиною, яка знаходила радість у житті. Ця зміна характеру батька стала для Петра ще одним свідченням того, як горе впливає на людину та її стосунки з іншими.

Ще під час навчання в гімназії Петро Григоренко вперше познайомився з бандурою та відкрив для себе «Кобзар» Тараса Шевченка. Саме тоді він усвідомив, що належить до тієї ж нації, що й великий поет, і що він, Петро Григорович, також українець. Ці важливі істини, як він зазначав у своїх «Спогадах», залишалися з ним назавжди, навіть якщо не завжди він діяв на благо своєї нації [24].

Дитинство Петра Григоренка було сповнене труднощів і емоційних протиріч. Одними з найнеприємніших спогадів залишалися дні, коли рідні вирушали в поле, залишали його самого з бабусею. «Постійна її роздратованість, її бурчання і надуживання палиці не надто горнули мене до неї» [15, с. 7]. Її поведінка відштовхувала хлопця, а відсутність ласки від батька посилювала це відчуття самотності. «Не був ласкавим і батько. А потреба ласки, як і в кожній нормальної дитини, палала в моїх грудях» [15, с. 7].

Проте Петро знаходив розраду у стосунках з іншими членами родини, зокрема з дядьком Олександром. «Зате з дядьком Олександром я стрічався по

кілька разів на день. Він щоразу, було, погладить мене по голівці і щось ласкаве скаже» [15, с. 9]. Дядько став для хлопця важливою опорою, дарував йому частинку тепла і підтримки, яких йому бракувало.

Особливо цінними для нього були моменти, коли вони разом працювали в полі. «Під час прополювання просапних культур, я пробував ставати поряд із дядьком. Я, розуміється, не встигав за ним, а щоб продовжувати розмову, потрібно йти пліч-о-пліч» [15, с. 9]. Петро старався не відставати від дядька і використовував ці години для спілкування, що стало важливим джерелом емоційної підтримки і розуміння в його дитинстві.

Досить теплими були відносини П. Григоренка і з мачухою Євдокією, з якою батько одружився через кілька років після смерті матері хлопчика. Однак нова дружина батька, хоча й була трудолюбивою та відданою жінкою, не здобула симпатії родини, зокрема двох бабусь Петра. Цей конфлікт мав великий вплив на дитину. Петро згадував: «Мачуха була виключно трудолюбива... Але бабуся кожен раз знаходила до чого придертися» [12, с. 16]. Це постійне знущання з боку бабусь, критика нової матері Петра створювали напружену атмосферу в родині.

Згідно з розповідями, хоча батьки Петра і прийняли нову жінку, вони фактично піддали її строгим вимогам, не враховували бажань батька: «Основна вимога полягала в тому, щоб у майбутньої дружини батька не було родини, до якої батько міг би приєднатися» [12, с. 16], що обмежувало мачуху в її праві підтримувати зв'язок з власною матір'ю та ставило її в непросте становище.

Незважаючи на всі труднощі та неприємності в родині, Петро продовжував любити свою мачуху, хоч і змушений був приховувати свої почуття: «Я ніколи нічим не зрадив її, але й повстати проти системи шпіонажу не зміг» [12, с. 16]. Він намагався уникати постійних допитів, що мали місце в родині, і, незважаючи на все, почувався прив'язаним до мачухи, як до постаті мами.

З дитинства на свідомість Григоренка значно впливала Церква, що, ймовірно, сприяло формуванню його майбутнього світогляду. На його ставлення

до релігії великий вплив справив священник отець Володимир Донський, який жив поруч з родиною Григоренків. З юних років Петро був глибоко релігійною людиною, намагаючись не пропускати жодної служби та можливості допомогти священнику. Він згадував, що ніколи не відчував святкової атмосфери на радянські свята, як це було на Великдень. Тому дії більшовицької влади та чекістів, які насильницьким чином захоплювали церкву і вилучали церковні цінності, залишили глибокий слід у його пам'яті [12, с. 35].

Революція 1917 року розділила рідних і знайомих на протилежні табори. Юного Петра Григоренка виключили з гімназії за те, що він заступився за однокласника єврейського походження. Його рідне село Борисівка підтримувало переважно більшовиків та махновців: із 149 місцевих селян, які долучилися до боротьби, лише двоє воювали на боці білих.

У своїх спогадах Григоренко не згадує про українську владу в селі, що свідчить про те, що УНР до Борисівки так і не дісталася. Українські національні рухи та боротьба за незалежність були мало відомі в його краях. Місцеве населення ставилося вороже до Центральної Ради та гетьманців, вважаючи, що вони привели з собою німців. Про петлюрівців знали ще менше, але після розповідей односельчан, які зазнали катувань у їхньому полоні, ставлення змінилося на відверто вороже. Радянська пропаганда успішно закріплювала цю антипатію.

Отже, Петро Григоренко змалку відчував важкість життєвих обставин. Його дитинство було сповнене труднощів: мати померла, батько став суворим після втрати дружини, а Петро відчував глибоку потребу в ласці, яку не отримував. Його батько, хоч і був вимогливим і строгим, залишив у пам'яті сина страх і повагу. Проте підтримку та тепло Петро знаходив у стосунках з дядьком Олександром, який часто дарував йому ласку та увагу. У важкі моменти дядько став важливою емоційною опорою для хлопця, допомагав йому витримати труднощі та знайти втіху в спілкуванні.

1.2. Формування суспільно-політичних поглядів.

Формування суспільно-політичних поглядів Петра Григоренка було важливим етапом його життєвого шляху, що демонстрував складний процес взаємодії з реаліями радянської влади та ідеями революційних змін. Вихований у часи соціальних перетворень та політичних потрясінь, П. Григоренко активно шукав власне місце в системі цінностей, що згодом визначило його позицію як дисидента. Його ставлення до революції, боротьби за справедливість та демократію стало основою його подальших політичних переконань. У цьому вимірі важливими є моменти, коли він приймав рішення відстоювати права людини, навіть на шкоду власній кар'єрі.

На початку 1920-х років Петро, який ще донедавна був глибоко релігійним, вступив до комсомолу. Незабаром він взяв участь у закритті церкви в рідному селі, яку перетворили на клуб. «Мені було огидно на душі. Я любив отця Володимира, і моя релігійність не могла зникнути одразу. Але чим сильніше протестував мій внутрішній голос, тим ганебніше я повадився зовні», – згадував він. Проте Григоренко пішов звичним шляхом, як і багато інших українців у підрадянській Україні: від села до міста, від важкої праці за шматок хліба – до освіти, а згодом і до служби в Червоній армії [20].

У вересні 1929 року, перебуваючи вже на четвертому курсі, П. Григоренко отримав направлення до Харківського технологічного інституту. Проте його перебування в інституті було неприємним, і він розмірковував про можливість його покинути. Однак йому пригрозили, що в разі цього він втратить партійний квиток. Як зазначав сам Григоренко, він відчував, що тепер не мав виходу, і йому довелося терпіти, оскільки виконання наказів партії без обговорень було для нього природним.

Літній період 1930 року став переломним у поглядах Григоренка на ЦК КП(б)У. Хоча на той момент перші ознаки майбутнього голоду здавалися незначними і не сприймалися належним чином, Григоренко згодом зрозумів, що ці зауваження стали передвісниками більш серйозних подій. Як він писав, його обмежені погляди на той час не дозволили йому розпізнати загрозу. Період

1932–1933 років він переживав у Москві, де навчався в військово-технічній академії.

Згодом Петро Григоренко переводиться до Військово-технічної академії в Ленінграді, а пізніше – до Військово-інженерної академії в Москві, яку успішно завершує в 1934 році. Його військова кар'єра стрімко розвивається: у 1934–1936 роках він обіймає посаду начальника штабу окремого саперного батальйону в Західному особливому військовому окрузі. Однак сліпо виконувати накази було не в його характері. Зокрема, виконуючи накази командування, Григоренко керував руйнуванням трьох православних храмів, але невдовзі відмовився від подібної діяльності й згодом глибоко шкодував про це [8].

Петро Григоренко відверто й детально описує ці події у своїй книзі «Спогади», яка вийшла друком у 1984 році в Детройті. Він розповідає, як після закінчення Ленінградської військово-технічної академії служив начальником саперного батальйону. Восени 1934 року його направили до Вітебська, Білорусь, із завданням знищити храм.

«Це був величний собор, – згадує П. Григоренко, – розташований на високому правому березі Західної Двіни. Його п'ять бань здіймалися над рікою, і судна, що пропливали повз, бачили його здалеку. Люди, що проходили повз храм, милувалися його красою, молилися, хрестилися, а деякі навіть ставали на коліна. Мабуть, саме ця віра й молитва визначили його долю».

Храм стояв поруч із триповерховим будинком, що ускладнювало завдання. Підготовка до вибуху тривала два тижні. Врешті, вибух було здійснено так точно, що храм обвалився із глухим гуркотом, перетворившись на купу цегли, але будівля поруч залишилася неушкодженою. «Храм із протяжним стогоном осів і розсипався в руїни. Стоячи над цією купою цегли, я, тоді ще лейтенант, не відчував жодного жалю. Я навіть милувався тим, як добре виконано роботу, – зізнається Григоренко. – І ніхто, навіть я, не замислювався над тим, що тут був витвір архітектурного мистецтва, місце духовного зв'язку з

Богом. Ми просто дивилися на купу цегли, захоплюючись виконаною справою» (Додаток А).

Варто відзначити, що навіть тоді Григоренко почав відчувати докори сумління. Він подбав, щоб перед руйнуванням із собору винесли ікони та церковне начиння. «Під час руйнування собору у Вітебську я вже відчував внутрішній протест, – зізнається він. – І хоча милувався результатом роботи, справжнього задоволення це не приносило».

Згодом він зруйнував ще два храми – в Мінську та Смоленську. «Підготовка вибуху в Мінську вже не викликала в мене жодного ентузіазму, а в Смоленську я відчував справжню відразу до того, що роблю» [9].

У 1936–1937 роках Петро Григоренко був командиром 52-го окремого інженерного батальйону Мінського укріпрайону. Він був свідком репресій на службі та в роботі, проте йому вдалося уникнути їх, оскільки його відрядили до Москви для навчання в Академії Генерального штабу, яку він закінчив у 1939 році.

Проте 1938 рік став для нього переломним моментом, що міг значно змінити його подальшу долю. Йому стало відомо від брата Івана, який був заарештований з політичних причин, але згодом звільнений, про зловживання з боку чекістів у Запоріжжі. Петро домігся зустрічі з генеральним прокурором Андрієм Вишинським, одним із головних організаторів показових процесів того часу та ідеологом сталінського терору. Ця зустріч була вкрай небезпечною, і Григоренко зрозумів це тільки згодом, визнавши, що тоді він йшов по межі, де кожен крок міг бути фатальним [8].

Формування політичних поглядів Петра Григоренка відбувалося в умовах глибоких соціальних і політичних змін, які переживала країна в період сталінського терору. Важливим етапом його політичного становлення стало усвідомлення того, як легко можна стати жертвою системи, коли правду або неправду можна маніпулювати для досягнення політичних цілей, що підтверджує випадок, коли його звинуватили в приналежності до «сім'ї кулака» через публікацію в газетах: «Стаття була про мене. У ній бездоказово

стверджувалося, що я син великого куркуля, і далі йшло моралізаторство на цю тему» [12, с. 99]. П. Григоренко не просто був здивований, а й усвідомив всю небезпеку такого звинувачення, що може перекреслити його кар'єру та життя.

Водночас, у ситуації, коли його звинувачували у політичних інтригах і намагалися усунути з посади, він не погодився на беззаперечне підкорення системі, демонструючи свою політичну принциповість. «Я не буду вам заважати», – заявив він під час одного з засідань, підкреслюючи свою готовність відстояти правду, навіть якщо це вимагатиме великої моральної та фізичної витрати. Він відмовлявся відступати і вірив у правду, що й стало основою його політичних переконань: боротьба за справедливість не може бути короткочасною чи легкодоступною.

Водночас П. Григоренко відчував себе частиною організації, що може бути піддана маніпуляціям з боку вищих партійних структур. Цей випадок виявився важливим для його політичного світогляду, зміцнивши його переконання у необхідності відстоювати незалежність від зовнішнього тиску та політичних маніпуляцій, навіть коли це ставило його у конфлікт з керівництвом.

Таким чином, формування суспільно-політичних поглядів Петра Григоренка відбувалося на тлі соціальних та політичних змін в СРСР, що визначило його подальшу діяльність як дисидента. Спочатку він був глибоко релігійною людиною, однак вступив до комсомолу і брав участь у закритті церков, що спричинило внутрішній конфлікт. Поступово його ставлення до радянської влади змінювалося, особливо після участі в руйнуванні храмів під час служби в Червоній армії, що викликало у нього докори сумління. Після пережитих подій, він почав усвідомлювати глибину маніпуляцій та терору, що панували в країні.

1.3. На фронтах Другої світової війни.

Петро Григоренко, як офіцер Червоної армії (Додаток Б), став свідком важливих подій на фронтах Другої світової війни, де його погляди на військову службу та радянський режим зазнали подальших змін. Бойові дії, в яких він

брав участь, стали не лише перевіркою його мужності, але й формуванням його критичного ставлення до авторитарної системи. Цей період його життя став важливою частиною становлення політичних поглядів, що згодом визначатимуть його роль у боротьбі за права людини. Війна відкрила для Григоренка нові реалії радянського суспільства та військового командування.

Петро Григоренко у своїх спогадах згадував, як він і всі навколо були впевнені в непохитності оборони Радянського Союзу, поки не почалась війна. 22 червня 1941 року, коли на західні кордони країни обрушився потужний удар фашистської Німеччини, спостерігав, як розбивається уявлення про непереможність. «На удар відповімо подвійним і потрійним ударом!» [13, с. 10] – саме ці лозунги, які ще нещодавно гучно лунали по всій країні, виявилися порожніми словами. Німецька армія, що атакувала з усіх напрямків, змусила радянські війська відступати, і першою жертвою став моральний дух – країна, яка роками готувалась до війни, виявилася беззахисною перед лицем фашистської агресії.

«Нерушною стіною, обороною сталевую – розгромимо, знищимо ворога» [13, с. 10] – співав народ, що вірив у силу власної армії. Але коли почалася війна, П. Григоренко зрозумів, що ця віра була лише міражем. Виявилось, що «перед обличчям озброєного до зубів ворога ми виявились повністю беззахисні» [13, с. 10]. Вражаюча сила першого удару фашистських військ і катастрофічний стан радянських сил на фронті стали справжнім шоком, який змусив переглянути багато наївних переконань про непорушність системи і безпеку країни.

У своїх спогадах Петро Григоренко згадує трагічні події червня-липня 1941 року, коли німецькі війська швидко проривалися вглиб радянської території. «За 24 доби фашистські війська пройшли більше 700 кілометрів» [13, с. 12], – пише він, підкреслюючи швидкість і ефективність наступу ворога. З кожним днем ситуація на фронті ставала все більш критичною, і вже до середини липня німецькі війська захопили Смоленськ, а радянські війська на південному заході, на Південно-Західному фронті,

опинилися під серйозною загрозою. Незважаючи на мужній опір і героїзм радянських солдатів, дії командування не змогли зупинити ворога, і це призвело до катастрофічних наслідків.

Григоренко детально описує, як війська Південно-Західного фронту, незважаючи на затримку наступу німецьких армій, опинилися в надзвичайно складному становищі. «Ведучи бої далеко на захід від Дніпра, вони опинилися під загрозою удару у фланг і тил з півночі» [13, с. 12]. Ставало все більш очевидним, що фронт не витримає удару, і командування мало вжити екстрених заходів для збереження своїх сил. Однак ситуація погіршувалася через непослідовні та, на думку Григоренка, безглузді рішення з боку верхівки командування, що тільки сприяло подальшим втратам.

Однією з найбільших трагедій, на думку П. Григоренка, стало оточення Києва, яке стало результатом бездіяльності і слабкої організації оборони. «Все робилось, як на зло, на руку противнику» [13, с. 12], – так він характеризує дії радянського командування, що не змогло ефективно організувати оборону і вчасно здійснити необхідні контрзаходи. Після того, як загроза оточення стала очевидною, пройшло ще 38 днів, але реальних заходів для порятунку ситуації не було вжито, що призвело до однієї з найбільших катастроф Другої світової війни.

У своїх спогадах Петро Григоренко наголошував на тому, що до початку війни Радянський Союз створив потужну промислову базу, яка включала в себе і оборонну індустрію. «Ми створили потужну розгалужену промисловість, в тому числі оборонну індустрію, здатну повністю задовольнити потреби в сучасному озброєнні» [13, с. 21], – пише він. Однак, незважаючи на величезні ресурси, витрачені на створення новітнього озброєння та техніки, виявилось, що стратегічна підготовка та ефективність управління військами залишали бажати кращого.

Петро Григоренко також зазначав, що незважаючи на наявність достатньої кількості сил та техніки для відбиття нападу, на початку війни головною проблемою стала відсутність сучасної військової теорії та належної підготовки

командних кадрів. «Потрібно мати не тільки відповідні сили та засоби, але й вміння їх застосовувати» [13, с. 18], – писав він. До початку війни радянські війська не були підготовлені до застосування новітніх тактичних методів, що стало однією з причин катастрофічних поразок на самому початку війни.

Особливу увагу П. Григоренко приділяв людському фактору, який, на його думку, став вирішальним у поразках на початку війни. «І, ймовірно, справжні причини поразок потрібно шукати в суб'єктивних факторах, в людях, які керували підготовкою країни» [13, с. 18], – зауважував він. Керівництво, яке відповідало за оборону та підготовку, не змогло організувати ефективну оборону, що призвело до численних поразок, незважаючи на наявність достатніх ресурсів і техніки.

Петро Григоренко в своїх спогадах детально описав низку основних помилок у підготовці до Другої світової війни, які стали причиною важких поразок на початкових етапах війни. Одна з ключових проблем полягала в недостатньому розвитку аеродромної мережі на західних військових округах, що призвело до того, що численні авіаційні частини продовжували базуватися на старих, добре відомих Німеччині аеродромах, що обмежувало можливості для швидкого розміщення та зосередження авіації, а також ставало вразливим для ударів з боку противника. «Аеродромна мережа в західних військових округах була розвинута дуже слабо і не забезпечувала нормального розміщення численної авіації цих округів» [13, с. 23], – відзначав П. Григоренко.

Ще однією важливою помилкою була недостатня кількість та ефективність зенітних засобів, що призвело до відсутності надійної протиповітряної оборони (ППО) для військ. За відсутності надійного авіаційного прикриття війська опинялися беззахисними перед атаками ворожої авіації. «Військового ППО у нас практично не було» [13, с. 23] – зазначав П. Григоренко, підкреслюючи важливість своєчасної організації таких засобів захисту.

Також П. Григоренко звертав увагу на проблему з озброєнням, зокрема на неправильне рішення щодо скасування ефективної 45 мм протитанкової пушки і недоцільну відмову від багатофункціональної 76 мм пушки «ЗІС», що призвело до того, що у радянських військ не було достатньо потужних засобів для боротьби з ворожими танками, і вони змушені були зустрічати танкові атаки за допомогою ручних гранат і пляшок з горючою сумішшю. «Ми мали все, щоб гідно зустріти танки ворога, але зустрічати їх довелося, завдяки «турботам» уряду та верховного командування, ручними протипіхотними гранатами та пляшками з горючою сумішшю» [13, с. 23-24], – писав П. Григоренко. Ці помилки стали наслідком неправильного управління підготовкою країни до війни, де замість ефективних дій і своєчасної модернізації армії, країна фактично виявилася неготовою до оборони від потужного нападу ворога.

Крім того, проблеми з озброєнням і підготовкою армії супроводжувалися соціальною напругою, що також мало значний вплив на мобілізацію. У містах і селах, звільнених від ворога, мобілізація проводилась примусово, і громадяни часто опинялися перед вибором між добровільним вступом до армії або арештом. Ці заходи також свідчили про високий рівень недовіри і страху серед населення, адже будь-які спроби уникнути мобілізації або висловити незгоду з радянським режимом тягнули за собою серйозні наслідки.

У звільнених містах і селах мобілізації підлягали військовозобов'язані та призовники віком від 19 до 46 років (1898 р. н. – 1925 р. н.), однак добровільної мобілізації серед населення майже не було, адже люди, втомлені від війни, прагнули її завершення та бажали, щоб вона оминула їхні родини. Мобілізація часто супроводжувалась погрозами та терористичними діями з обох сторін – як від підрозділів УПА, так і радянських армійських призовних комісій. Ветеран війни Петро Григоренко згадував: «...Ми оточили село на світанку. Був наказ стріляти без попередження в будь-кого, хто намагався втекти. Потім спеціальна група входила в село, збирала всіх чоловіків і відправляла їх на площу, після чого їх конвоювали до спеціальних таборів. Там проводили медичний огляд і виявляли політично неблагонадійних. Паралельно проводилася інтенсивна

стройова підготовка. Після перевірки і першого етапу навчання мобілізованих направляли до частин під конвоєм. В той час, як добровольців вербували через «збори», на які їх запрошували таким чином, що відмовитись було неможливо. Паралельно з цим у населеному пункті проводилися арешти. На зборах виступали ті, хто бажав вступити до радянської армії, а тих, хто виступав проти, змушували пояснити своє ставлення, і будь-яке неприязне слово проти радянської влади призводило до оголошення особи ворогом. В кінці всі, хто потрапляв на збори, ставали або добровольцями, або арештованими» [40].

Отож, згадувані Петром Григоренком події на початку Другої світової війни ілюструють серйозні проблеми в підготовці радянської армії до війни, зокрема в управлінні військами, недостатній підготовці командних кадрів і недоліках в стратегічному плануванні. Незважаючи на великі ресурси, витрачені на розвиток оборонної промисловості, відсутність сучасної військової теорії та недостатнє оснащення військ сучасними засобами оборони призвели до катастрофічних поразок. Особливо важливими були помилки в аеродромній мережі, недостатня протиповітряна оборона та зенітні засоби, що дозволяли ворогу здійснювати ефективні напади. Ці фактори, разом із неправильними рішеннями командування, сприяли великим втратам і забезпечили перевагу німецьким військам у перші місяці війни. Висновки, зроблені П. Григоренком, свідчать про необхідність серйозної реформи військової підготовки та вдосконалення управлінських процесів у армії для запобігання подібним катастрофам у майбутньому.

РОЗДІЛ 2

ГЕНЕРАЛ У ДИСИДЕНТСЬКОМУ РУСІ

2.1. Участь в русі інакомислення (друга половина 1950-х – 1970-ті рр.).

У другій половині 1950-х – 1970-х роках Петро Григоренко став активним учасником радянського дисидентського руху, виявивши рішучість протистояти тоталітарному режиму та відстоювати права людини. Цей період у його житті характеризується боротьбою за свободу слова, гідність та право на незалежну думку в умовах жорстокого політичного тиску. П. Григоренко, як генерал, зумів зберегти свою внутрішню незалежність та активно висловлював критику щодо порушень прав людини, репресій і переслідувань в СРСР. Його участь у русі інакомислення стала важливим етапом у становленні його політичних поглядів і визначила його роль у боротьбі за справедливість і свободу.

Після завершення війни Петро Григоренко почав працювати в Військовій академії імені Фрунзе, спершу як старший викладач кафедри загальної тактики, а з 1949 року став заступником начальника науково-дослідного відділу. Того ж року він отримав ступінь кандидата військових наук. В подальшому його кар'єра в академії розвивалася: він став начальником науково-дослідного відділу, а в 1959 році очолив новостворену кафедру військової кібернетики та здобув звання генерал-майора. П. Григоренко керував створенням основної теоретичної роботи академії «Загальновійськовий бій» і написав близько 60 наукових робіт. Однак його докторська дисертація, хоча й була готова до захисту у 1961 році, так і не була представлена через політичні причини, оскільки його звільнили з академії [8].

У 1953 році, після смерті Сталіна, кризові процеси в радянському суспільстві почали набирати обертів. Відхід багаторічного лідера спричинив поширення відцентрових і деструктивних явищ серед різних соціальних груп. Виникало протистояння між прихильниками сталінізму та новою генерацією комуністів, які прагнули знайти власний шлях до соціалізму. Для сталіністів

таке вільнодумство виглядало відступом від генеральної лінії партії, сформульованої ще Леніним і підтримуваної Сталіним. Вони вважали, що це підривало не лише ідеологічні принципи партії, а й основи самого СРСР. XX з'їзд КПРС 25 лютого 1956 року став шоком для сталіністів, оскільки критика Сталіна від високопосадовців уже не була просто вільнодумством, а стала частиною державної політики. Саме тоді Григоренко переосмислив політичну систему Радянського Союзу і зрозумів, що вона не відповідає ідеям, які пропагував Ленін [16].

Після цього почався новий етап його життя, який ознаменувався переконанням в необхідності кардинальних змін в політичному устрої СРСР. У 1961 році він виступив із критикою Микити Хрущова на партконференції Ленінського району Москви, що призвело до його переведення на Далекий Схід. У 1963 році, після завершення «ідейно-теоретичної роботи», П. Григоренко заснував «Союз боротьби за відродження ленінізму», переконуючись у необхідності активної боротьби з керівництвом КПРС [8].

Після повернення з війни, П. Григоренко почав змінювати своє ставлення до радянської влади. Перебуваючи на фронті, він побачив численні недоліки радянської системи, зокрема військові помилки, відсталість у технічному оснащенні та великі втрати на фронті. Важливим фактором у формуванні його поглядів стали повоєнні чистки, що забрали життя багатьох досвідчених військових кадрів. П. Григоренко зазначав: «Широкій громадськості на Заході найвідоміші правозахисники. Це, очевидно, пояснюється тим, що вони виражають і захищають найзагальніші людські прагнення: право думати, обмінюватися своїми думками, отримувати та поширювати інформацію. Це природне право настільки живуче, що його не змогли знищити навіть сталінські чистки» [12, с. 765].

Активно проявляв себе П. Григоренко і у вимірі кримськотатарського питання. Радянський Союз був величезною багатонаціональною державою, що об'єднувала різні народи та етноси. Однак, незважаючи на наявність «найдемократичнішої» конституції світу 1935 року та гасел про «рівність,

свободу і братерство», у країні існував поділ на нації, що вважалися лояльними, та ті, які вважалися неблагонадійними. Серед останніх були чеченці, інгуші, ногайці, калмики, балкарці та інші. Після 1944 року кримські татари також потрапили в число «неблагонадійних». Їхня депортація спричинила гостру потребу в збереженні культурної спадщини народу, який понад 700 років мешкав на Кримському півострові. Відомий правозахисник та дисидент Петро Григоренко, підготувавши промову для суду над десятима представниками кримськотатарського народу в Ташкенті, зазначав: «Кримських татар прагнули винищити як націю, частково фізично, а частково шляхом асиміляції. Для цього їх позбавили їхньої історичної Батьківщини, знищили кримськотатарську національну автономію, мову, літературу, духовне життя, вірування, традиції та свята» [1, с. 222].

Початком співпраці кримськотатарського руху з правозахисними організаціями можна вважати подію 17 березня 1968 року, коли було організовано бенкет активістами з числа кримських татар на честь письменника Олексія Костеріна, який у своїй творчості порушував проблему виселених народів. Однак замість самого Костеріна, який не зміг приїхати через хворобу, на захід завітав його друг, генерал Петро Григоренко. На той час Петро Григоренко вже проявив себе як дисидент, активно виступав проти відродження культу особи в СРСР (зокрема, за часів М. Хрущова), створив підпільну організацію «Союз боротьби за відродження ленінізму», мав зв'язки з іншими дисидентами та правозахисниками. За це він потрапив під арешт, був визнаний психічнохворим і відправлений до психіатричної лікарні, а пізніше висланий на Далекий Схід. Саме там він зацікавився ситуацією кримських татар і діяльністю їхнього руху. П. Григоренко закликав кримських татар не обмежуватися лише своїми питаннями, а налагоджувати зв'язки з іншими організаціями та виходити на міжнародний рівень. Після першої зустрічі з активістами було вирішено організувати масштабну маніфестацію 12 квітня 1968 року в Чирчику, яка була придушена, а близько трьохсот учасників були арештовані. Події в Чирчикові стали відомими завдяки повідомленням Григоренка в іноземній пресі, і для

захисту маніфестантів були залучені московські адвокати. Це стало першим випадком після депортації кримських татар, коли широко підняли питання їхніх прав на міжнародному рівні. Правозахисний рух став активно підтримувати інтереси кримських татар, а в самвидавчому бюлетні «Хроніка поточних подій» регулярно публікувалися матеріали про їхню ситуацію. 17 травня 1969 року відбулася ще одна демонстрація в Москві, що також була придушена, і це призвело до посилення контролю за паспортним режимом та арештів правозахисників. Лідер кримсько-татарського руху Мустафа Джемільов, рятуючись від арешту, переховувався в будинку П.Г. Григоренка [65, с. 246].

Генерал Петро Григоренко, згідно з власними життєвими переконаннями, не був байдужий до долі народу, який був позбавлений права жити на своїй рідній землі – в Криму. Він бачив, як цей народ зазнавав серйозних труднощів у розвитку своєї мови, культури та в вихованні молодого покоління на основі багатовікових традицій. Це стало однією з причин його участі в численних протестних акціях кримських татар. Зокрема, 17 травня 1968 року П. Григоренко взяв участь у мітингу біля будинку ЦК КПРС. Інформація про його виступ та бесіди з іншими учасниками повністю потрапила до Комітету державної безпеки СРСР [30, с. 200]. Того ж дня Петро Григоренко був затриманий міліцією. У районному відділку МВС його тримали близько 9 годин [30, с. 200-201].

У 1966 році активісти руху провели загальнонародне опитування, щоб визначити чисельність населення та кількість жертв депортації. Результати були направлені до XXIII з'їзду КПРС у зверненні, підписаному 130 тисячами осіб. Активні дії кримських татар все ж таки змусили владу зробити певні поступки. 9 вересня 1967 року були прийняті два Укази Президії Верховної Ради СРСР: «Про громадян татарської національності, що раніше проживали в Криму» та «Про порядок застосування частини 2 Указу Президії ВР СРСР від 28 квітня 1956 року». Хоча ці укази принижували національну гідність кримських татар, використовували формулювання на кшталт «громадяни татарської національності», вони все ж знімали з них тавро «зрадників Батьківщини» і

дозволяли оселення по всій території СРСР, зокрема в Криму. Проте у СРСР закон і його виконання часто не співпадали. Ще до публікації указів у Криму була введена прописка, що раніше діяла лише в містах і на курортах. Нотаріусам було наказано не оформлювати купівлю будинків, якщо покупцем був кримський татарин, а керівникам підприємств заборонено наймати кримських татар, незважаючи на нестачу робочої сили на півострові. У вересні 1968 року були заарештовані десять активних членів ініціативних груп. Кримські татари нібито звернулися до Петра Григоренка з проханням стати громадським захисником на суді, який мав відбутися у травні 1969 року. Однак, це виявилось провокацією КДБ. 7 травня 1969 р. його було заарештовано у Ташкенті. Григоренко був визнаний психічно хворим і пробув у спецпсихлікарні 5 років [42, с. 320].

Можна підсумувати, що Петро Григоренко, що був генерал-майором, став активним учасником радянського дисидентського руху в середині 1950-х – 1970-х років, відкрито критикував порушення прав людини та репресії в СРСР. Після війни він працював у Військовій академії імені Фрунзе, де зробив вагомий внесок у наукові дослідження, однак його кар'єра була перервана через політичні причини. У 1956 році, після XX з'їзду КПРС, він переосмислив політичну систему СРСР і почав виступати з критикою керівництва. У 1961 році Григоренко заснував «Союз боротьби за відродження ленінізму» і активно протистояв режиму Хрущова. Згодом він став значною фігурою у правозахисному русі, виступав на захисті кримських татар та інших національних меншин.

2.2. Репресії радянського режиму проти П. Григоренка.

Петро Григоренко після завершення Другої світової війни став одним із тих, хто активно виступав проти репресивної політики радянського режиму. Його діяльність, спрямована на боротьбу за права людини та свободу совісті, призвела до численних конфліктів із владою. Репресії, які пережив

П. Григоренко, стали важливим етапом його життя, адже він став жертвою політичних переслідувань за свою опозиційну діяльність. Ці події не лише змінили його життя, а й стали яскравим свідченням механізмів політичних репресій в СРСР.

Передумовою арешту Петра Григоренка стали його відкриті виступи проти злочинної політики СРСР щодо кримських татар. Він відкрито засуджував депортацію 1944 року, називав її геноцидом, і закликав кримськотатарський народ звертатися за підтримкою до міжнародної спільноти. П. Григоренко також критикував спроби радянської влади знищити національну ідентичність кримських татар шляхом асиміляції, позбавлення автономії, мови, культури та духовного життя.

Його промова на дні народження письменника Олексія Костеріна в 1968 році, де він підтримав боротьбу кримських татар за права, стала значною подією в середовищі правозахисників і активістів. Ця промова викликала обурення радянської влади, адже П. Григоренко закликав до відкритого спротиву дискримінаційній політиці та вимагав повернення кримських татар на їхню історичну батьківщину. Його участь у спостереженні за демонстрацією кримських татар у Москві також привернула увагу КДБ, що вважало такі дії небезпечними.

Кульмінацією тиску стало літо 1968 року, коли Григоренко особисто став свідком жахливих умов, у яких опинилися кримські татари, намагаючись повернутися до Криму. Він описував занедбаних дітей, безпорадність родин і байдужість місцевого населення, якому радянська влада забороняла допомагати. Ці спостереження посилили його критику режиму, що, зрештою, призвело до його арешту під тиском КДБ, який прагнув придушити будь-який прояв правозахисної діяльності.

15 травня 1969 року Петру Григоренку було висунуто звинувачення за статтею 190-1 КК РРФСР. Його звинуватили в тому, що з 1965 року він активно займався створенням, тиражуванням і поширенням матеріалів, які, на думку

влади, містили свідомо неправдиву інформацію, спрямовану на дискредитацію радянського державного і суспільного ладу [18].

Арешт Петра Григоровича Григоренка викликав хвилю обурення серед його однодумців. Його дружина, Зінаїда Григоренко (Додаток В), написала відкритий лист, присвячений долі чоловіка та обставинам останнього арешту. У самвидаві було опубліковано дві роботи про Петра Григоренка: «Світло у віконці» А. Краснова та «До арешту генерала Григоренка» Б. Цукермана.

Правозахисники оперативно відреагували на арешт, створивши 20 травня 1969 року першу правозахисну асоціацію в СРСР – «Ініціативну групу із захисту прав людини в СРСР». Кримські татари також активно виступили на захист генерала. Пікети з вимогою його звільнення були виставлені біля воріт Ташкентської в'язниці. Протягом одного дня було зібрано 55 підписів під зверненням на його підтримку.

Шостого червня 1969 року, під час другого дня Міжнародної наради комуністичних і робочих партій, кримські татари провели демонстрацію на площі Маяковського. У ній взяли участь шестеро активістів: Зампіра Асанова, Енвер Аметов, Решат Джемільєв, Айдер Зейтуллаєв, Ібраїм Холапов, а також Ірина Якір, дочка правозахисника Петра Якіра. О 12:15 біля пам'ятника Маяковському вони розгорнули транспаранти з гаслами: «Хай живе ленінська національна політика», «Комуністи, поверніть Крим кримським татарам», «Припинити гоніння на кримських татар», «Свободу генералові Григоренку», а також плакат із його фотографією.

Демонстрація тривала лише кілька хвилин, після чого учасників затримали та доставили до управління міліції на Петрівці, 38, де їх допитували слідчі. Після допитів Асанову, Аметова, Зейтуллаєва та Холапова повернули до Новоолексіївки Херсонської області, Решата Джемільєва – до Нижньої Баканки Краснодарського краю. Хоча учасникам вдалося уникнути арешту, це, ймовірно, було зумовлено проведенням Міжнародної наради комуністичних партій. Втім, подія не залишилася поза увагою правоохоронних органів [17].

П'ятого серпня 1969 року слідчий постановив призначити Петру Григоренку судово-психіатричну експертизу, яку провели 18 серпня в Ташкенті. Експерти комісії дійшли одноголосного висновку, що «Григоренко П.Г. не має ознак психічного захворювання як на даний момент, так і в період з другої половини 1965 року до квітня 1969 року... і діяв при здоровому глузді».

Однак 13 жовтня 1969 року Григоренку призначили повторну експертизу, яку провели в Центральному науково-дослідному інституті судової психіатрії імені Сербського. У листопаді експертна комісія заявила, що він «страждає психічним захворюванням у формі патологічного (параноїдного) розвитку особистості, з наявністю ідей реформаторства, які виникли у людини з психопатичними рисами характеру та початковими проявами атеросклерозу судин головного мозку. Несамовитий. Потребує примусового лікування в спеціалізованій психіатричній лікарні».

30 грудня 1969 року кримінальну справу П. Григоренка було передано до суду для застосування примусових медичних заходів. У радянські часи так звана «каральна психіатрія» слугувала інструментом тоталітарного режиму для придушення інакодумства. Для багатьох дисидентів перспектива опинитися в спеціалізованій психіатричній лікарні, про що часто погрожувало КДБ, була не менш страшною, ніж ув'язнення в ГУЛАГу [28].

Генерал, дисидент і колишній політв'язень Петро Григоренко, який також зазнав ув'язнення в психіатричних лікарнях, зазначав, що основна мета каральної психіатрії полягала у створенні закладів для безконтрольного здійснення політичного терору. Він підкреслював, що у другій половині 1960-х – 1970-х років спеціалізовані психіатричні лікарні з'являлися в надзвичайно великій кількості, мов «гриби після дощу» [14, с. 31]. У більшості обласних психіатричних лікарень Радянського Союзу було відкрито відділення для примусового лікування, що значно розширило можливості для репресій. Особи, яким встановлювали такі діагнози, зазнавали численних обмежень, серед яких були позбавлення права на роботу, заборона листування та спілкування з родичами і близькими.

Ще більш трагічним було те, що людина, опинившись у психіатричній лікарні серед пацієнтів із порушеною психікою, усвідомлювала, що з часом під впливом такого примусового «лікування» могла сама стати такою ж, як ті, кого бачила навколо себе. Дисиденти, утримувані в психлікарнях, були повністю позбавлені навіть тих мінімальних прав, які мали в'язні у тюрмах. Їм забороняли листуватися і спілкуватися з рідними, виходити на прогулянки, читати книги чи слухати радіо. У «госпіталізованого інакодумця» зовсім не залишалося прав, лікарі могли робити з ним усе, що завгодно, без страху втручання чи контролю. Жодні скарги чи звернення, як від самого пацієнта, так і від інших осіб, не виходили за межі лікарні і залишалися поза увагою.

Тоталітарна радянська влада цілеспрямовано використовувала каральну психіатрію як жорстокий і ефективний інструмент для боротьби з інакодумцями. Ця практика слугувала засобом залякування тих, хто прагнув підтримувати чи приєднуватися до дисидентського і правозахисного руху. Компартійний режим мав на меті створення «нової радянської людини», повністю підкореної владі.

Каральна психіатрія широко застосовувалася до дисидентів, серед яких були Петро Григоренко, Зіновій Красівський, Василь Січко, Леонід Плющ, Микола Плахотнюк, Йосип Тереля, Михайло Луцик, Олександр Подрабинек та багато інших [63, с. 80]. Ці випадки стали яскравим прикладом використання медицини як інструмента політичних репресій.

Психіатрія як медична наука стала основою, на якій радянська влада, спираючись на підтримку окремих психіатрів, створила псевдонаукову концепцію. Відповідно до неї, майже кожна людина, яка мислила «інакше», могла бути оголошена психічно хворою. У результаті каральна психіатрія стала зручним інструментом для боротьби з вільнодумством у СРСР у 1960–1980-х роках.

Теорія психіатричної школи А. Снежневського, яка значно розширила критерії діагностування шизофренії, ще більше спростила ізоляцію дисидентів. Влада стверджувала, що такі особи демонстрували всі ознаки цього

захворювання, що дозволяло відправляти їх на примусове «лікування» в психіатричні установи, уникати судових розглядів і запобігати можливій публічності подібних справ [71, с. 34-35].

Петро Григоренко став серйозною загрозою для радянської влади. Він першим докладно проаналізував причини великих втрат СРСР після вторгнення Німеччини, вказавши на згубний вплив сталінських репресій на військові кадри та нехтування проблемами оборони. Крім того, П. Григоренко активно виступав проти антисемітизму та непрофесіоналізму в армії, вимагав реабілітації репресованих кримських татар і критикував політику як Сталіна, так і Хрущова. Врешті-решт, він заснував організацію «Спілка боротьби за відродження ленінізму», яка поширювала інформацію про бюрократичне розкладання СРСР і пояснювала причини продовольчої кризи в країні.

Попри пропозицію голови КДБ В. Семичастного «покаятися» для уникнення арешту, П. Григоренко відмовився і був направлений до Інституту імені Сербського, в спеціальне відділення для політичних ув'язнених. Тут його визнали психічно хворим, а медичні експерти дали діагноз: «Параноїдальний розвиток особистості з ознаками початкового атеросклерозу головного мозку». Пізніше його перевели до Лефортовської в'язниці, а військова колегія Верховного Суду СРСР за закритим засіданням позбавила його всіх військових звань. Хоча в 1938 році Григоренка, ймовірно, розстріляли б, у 1960-х роках його було вирішено оголосити божевільним, оскільки ситуація змінилася і не можна було так легко звинувачувати героя фронту у злочинах. У 1970 році П. Григоренка відправили на примусове лікування в психіатричну спецлікарню МВС у Ленінграді, де проти політичних в'язнів застосовували репресивні медичні методи. Семен Глузман, який щойно починав свою кар'єру психіатра, дізнався про долю П. Григоренка через дисидентів, зокрема в розмовах на кухні, де це ім'я часто згадувалося в самвидаві [26].

У спецпсихіатричній лікарні Петро Григоренко продовжував відчувати постійний тиск. За даними «Хроніки поточних подій», на початку червня 1970 року його відвідали двоє осіб у цивільному, які спробували переконати

його відректися від своїх переконань, але Григоренко відмовився. Після цього його стали виводити на прогулянку разом з агресивно налаштованими хворими. Зінаїда Григоренко, яка відвідала чоловіка, тривалий час чекала на побачення, під час якого були присутні представники адміністрації. У лікарні, де перебував Григоренко, основними пацієнтами були психічно хворі люди, засуджені за серйозні злочини, і умови перебування були жорстокими.

У січні 1971 року П. Григоренко став перед черговою комісією, де, відповідаючи на запитання, підтвердив свою стійкість у переконаннях, заявивши, що вони не змінюються так легко, як рукавички. Лікар, який інструктував його перед комісією, попередив, що питання про кримських татар може бути складним, на що П. Григоренко відмовився йти на поступки, заявивши, що не буде відмовлятися від підтримки цього народу. Крім фізичних труднощів, П. Григоренко переживав і моральні удари, зокрема публічне каяття Петра Якіра, одного з його найближчих соратників. П. Григоренко згадував, як боляче було чути, що П. Якір, якому він довіряв, не міг підтвердити його нормальність, що стало для нього важким ударом [7].

Петро Григоренко став жертвою каральної психіатрії, яка активно використовувалася радянським режимом для боротьби з дисидентами. У 1971 році, заочно здійснивши психіатричну експертизу, Семен Глузман довів неправомірність діагнозу, який було поставлено Григоренку. Він професійно обґрунтував, що діагноз не відповідав реальному стану здоров'я генерала, який був змушений потрапити до психіатричних установ через свою опозиційну діяльність, що стало основою для притягнення С. Глузмана до кримінальної відповідальності – йому було присуджено 7 років таборів строгого режиму та 4 роки заслання. Згодом, у 1977 році, американські психіатри та психологи підтвердили правомірність оцінки С. Глузмана.

У вимірі застосування каральної психіатрії Семен Глузман у своїй праці «Посібник із психіатрії для інакодумців» [11, с. 43] підкреслює важливість використання психіатрії як інструменту влади для унеможливлення судового розгляду та досягнення соціальної ізоляції дисидентів, зокрема, і П. Григоренка.

У ситуації «соціального замовлення», що панувала в тоталітарному режимі, межі психіатричної норми ставали надуманими й обмеженими, залежно від політичної доцільності, а не наукових принципів. Таким чином, каральна психіатрія ставала ефективним механізмом для репресії інакомислення, де психіатричний діагноз використовувався не для лікування, а для боротьби з політичними противниками.

Можна зробити висновок, що Петро Григоренко, відомий правозахисник і генерал, активно виступав проти репресивної політики радянського уряду, зокрема, критикував депортацію кримських татар. Його підтримка прав кримських татар і відкритий опір радянській політиці призвели до численних переслідувань і арештів. У 1969 році його звинуватили в антирадянській діяльності, і, незважаючи на висновки психіатрів про його здоров'я, він був підданий примусовому лікуванню в психіатричних лікарнях, що стало частиною практики «каральної психіатрії» в СРСР, що використовувалася для придушення інакодумства. Реакція на його арешт спричинила створення правозахисної ініціативи і демонстрацій, зокрема, кримськими татарами, які вимагали його звільнення.

2.3. Участь у Московській та Українській гельсінських групах (1976–1977 рр.).

У другій половині 1970-х років Петро Григоренко став активним учасником правозахисних рухів, зокрема Московської та Української гельсінських груп, створених для моніторингу дотримання прав людини в СРСР (Дод. Г). Ці групи, засновані на основі підписання Гельсінкських угод 1975 року, прагнули привернути увагу до порушень прав і свобод громадян у Радянському Союзі. Включення П. Григоренка до цих ініціатив було значним кроком у боротьбі за права людини, адже він продовжував протистояти політичним репресіям і вимагав демократичних реформ у країні. Його

діяльність у цих групах сприяла розвитку правозахисного руху та піднесенню міжнародної уваги до ситуації в СРСР.

У 1960–1980-х роках на території Радянської України діяли різноманітні організації та групи з різними політичними орієнтаціями. В умовах авторитарного режиму вони змушені були діяти нелегально. Хоча їхні основні цілі не полягали в докорінній зміні існуючого політичного порядку, вони, тим не менш, своєю діяльністю підривали його основи. Їхня організаційна та пропагандистська робота стала важливим кроком до демократизації суспільства, сприяла створенню умов для забезпечення прав і свобод громадян та розвитку національно-культурних потреб українського народу [73, с. 50].

Нелегальний статус цих організацій значно обмежував їхні можливості. Вони не могли налагоджувати зв'язки з представниками інших країн, надавати достовірну інформацію про ситуацію в УРСР закордонним ЗМІ, розвінчувати створений радянською пропагандою «позитивний» імідж СРСР, звертатися до міжнародних правозахисних організацій або активно впливати на громадську думку в країні. У зв'язку з цим на початку 1970-х років постала потреба у створенні легальної організації, яка б спиралася на радянські та міжнародні правові норми. Першим кроком до цього стало утворення «Громадського комітету на захист Ніни Строкатової», що об'єднав українських правозахисників. Організація виникла після арешту Ніни Строкатової в Одесі в 1971 році, коли її прихильники ініціювали петиційну кампанію. Петиції раніше подавалися, але ці звернення були персональними, а в цьому випадку вони стали колективними та скоординованими, з чітко визначеними цілями. В результаті 21 грудня 1971 року була підписана декларація про заснування комітету, до якої долучилися відомі діячі: Петро Якір, Ірина Стасів-Калинець, Василь Стус, Леонід Тимчук та Вячеслав Чорновіл. У цьому документі зазначалося, що організація створюється на основі гарантій Конституції СРСР, Декларації прав людини та Пакту про громадські і політичні права, і в своїй діяльності дотримуватиметься радянських законів [33, с. 47].

У середині 1970-х років створення легальної української правозахисної організації стало можливим через зміни, що відбулися в міжнародній політиці СРСР. Під впливом ряду об'єктивних факторів, країна була змушена переглянути свою політику в галузі прав людини і підписати низку міжнародних угод, зокрема Гельсінкську угоду 1975 року. Одним із ключових пунктів цього документа було зобов'язання держав підписантів дотримуватись прав людини, в тому числі в своїх країнах. Це стало правовою основою для активізації діяльності правозахисних організацій у СРСР, що боролися за політичні, економічні, соціальні, національні та релігійні права людини [33, с. 47].

У травні 1976 року було оголошено про створення Московської Гельсінської групи, одним із засновників якої став генерал Петро Григоренко. 9 листопада 1976 року в Москві відбулася пресконференція для іноземних журналістів, на якій було оголошено про створення Української Гельсінської групи (УГГ). Вночі 10 листопада на вікна Миколи Руденка, керівника УГГ, полетіли каміння та цегла, внаслідок чого була поранена Оксана Мешко, що перебувала в його квартирі. Спочатку може здатися, що Мирослав Маринович та Микола Матусевич потрапили до групи випадково, проте насправді вони готувалися до цього кроку протягом всього свого свідомого життя [4, с. 128].

У вересні–жовтні 1976 року Петро Григоренко з дружиною відвідав Київ і оселився у квартирі письменника та дисидента Миколи Руденка. Ця квартира була оснащена підслуховувальною апаратурою КДБ, тому всі розмови між опозиціонерами потрапляли під контроль спецслужб. Під час зустрічей П. Григоренко переконав Руденка в необхідності об'єднання різних опозиційних рухів для боротьби з радянським режимом, а також обговорювались ідеї щодо звернення до ЮНЕСКО та організації кореспондентського пункту США в Києві. КДБ активно спостерігало за зустрічами, зокрема з київською дисиденткою Оксаною Мешко, і прагнуло контролювати комунікацію між київськими та московськими опозиціонерами. Водночас, незважаючи на спроби КДБ, Миколі Руденку вдалося підготувати створення Української гельсінської

групи, а також налагодити співпрацю з російськими дисидентами, зокрема через підписання правозахисних документів з Юрієм Орловим та Петром Григоренком [54, с. 168].

У листопаді 1976 року була створена Українська Гельсінська група, до основних засновників якої входили письменник, філософ та громадський діяч Микола Руденко, а також колишній радянський генерал Петро Григоренко. Незабаром склад групи поповнили Левко Лук'яненко, Олекса Тихий, Іван Кандиба та інші активісти. Хоча подібну організацію було створено і в Москві, найактивнішою вважалася саме українська група. Відома радянська правозахисниця Людмила Алексєєва згадувала про події, які передували створенню УГГ: «До того, як утворилася група, Микола Руденко приїхав до Москви і зустрівся з керівником Московської Гельсінської групи Юрієм Орловим. Я була присутня на цій зустрічі. Микола Руденко повідомив, що в Києві буде створено Українську Гельсінську групу. Ми були дуже вражені цією новиною, оскільки в Україні переслідування опозиціонерів були набагато жорстокішими, ніж у Москві, і терміни покарань для українців були значно більшими» [23].

У період з 1976 по 1980 рік Українська Гельсінська група видала понад 30 меморандумів, декларацій, маніфестів, звернень та інформаційних бюлетенів. У цих документах обговорювалися питання політичної, економічної та духовної самодостатності українців, а також захисту прав людини. Основною метою діяльності групи було інформування української громадськості про ситуацію з правами людини в республіці, захист прав віруючих та сприяння виконанню положень Гельсінських угод. У своїх меморандумах УГГ викривала порушення прав людини, відстоювала права релігійних організацій, зокрема вимагала легалізації Греко-Католицької церкви, засуджувала репресії проти інакодумців, а також використання психіатрії для боротьби з опозицією.

Особливо гострою для КДБ став меморандум «Про незаконні арешти», в якому зосереджувалася увага на поганих умовах утримання політичних в'язнів у таборах. Варто зазначити, що, незважаючи на офіційну легальність

організації, вона постійно зазнавала тиску, що було неминучим для такої структури в умовах Радянського Союзу. Майже всі учасники УГГ стали жертвами жорстоких репресій. Зазвичай влада намагалася приховати справжні причини арештів: більшість членів групи отримували терміни не за політичні переконання, а за звинуваченнями у таких злочинах, як зґвалтування чи незаконне зберігання зброї, що були сфабрикованими [48, с. 21].

Реакція влади на створення Української Гельсінської групи була миттєвою: в ніч на 10 листопада невідомі особи кидали каміння та цеглу у вікна квартири Миколи Руденка, де відбувалися установчі збори організації. Оксана Мешко, яка перебувала в той час у квартирі, отримала травми. Міліція, яка прибула на місце події, відмовилася скласти протокол. Інформація про інцидент стала відома завдяки Московській Гельсінській групі, яка звернула увагу на небезпеку використання кримінальних методів проти організації, діяльність якої відповідала принципам Заключного Акту, і закликала міжнародну спільноту підтримати Українську групу. Сталінські органи безпосередньо відреагували на утворення УГГ, розпочавши репресії з арештів Миколи Руденка та Олекси Тихого 5 лютого 1977 року. Однак ці арешти не зупинили інших членів групи, і новим головою УГГ став Олесь Бердник. Реакцією на арешти стало публікування четвертого меморандуму УГГ, в якому викривалися факти репресій, що розпочалися проти групи. Василь Стус, який на той час перебував на засланні, висловив бажання приєднатися до організації, але спочатку засновники УГГ не включали ув'язнених, щоб не погіршувати їхнє становище. З 1978 року група змінила тактику: замість меморандумів почала публікувати «Інформаційний бюлетень», в якому публікувала результати моніторингу порушень прав людини. Влада відповіла ще жорстокішими репресіями, серед яких були арешти, примусове психіатричне лікування та заслання. Родини членів групи також піддавалися психологічному тиску. Проте, навіть попри численні арешти, організація відновлювалася, оскільки знаходились нові учасники.

Восени 1979 року до УГГ приєднався Василь Стус, за яким одразу було встановлено адміністративний нагляд і розпочато підготовку до другої кримінальної справи. Це було його особисте рішення, на яке вплинули численні спроби переконати його утриматися від цього кроку. До 1981 року УГГ була знищена, але за час її існування до складу групи увійшли 49 учасників, з яких двоє були іноземцями – естонець Март Ніклус та литовець Вікторас Пяткус. Члени групи загалом провели 550 років у таборах, колоніях, на заслання та в психіатричних лікарнях [29].

Петро Григоренко був одним із основних засновників Української Гельсінської групи (УГГ) і однією з ключових фігур, що сприяли її створенню та діяльності. Генерал-майор, колишній офіцер Радянської армії, який став відомим завдяки своїй боротьбі за права людини, Григоренко активно виступав проти політичних репресій в СРСР. Він став одним із перших, хто публічно звернув увагу на грубі порушення прав людини в Україні, зокрема на тиск на національні меншини, релігійні громади та правозахисників. У своїх публікаціях та заявах він наголошував на необхідності підтримки міжнародних стандартів прав людини в контексті підписаних у Гельсінкі угод. Його участь у створенні УГГ була важливим етапом у формуванні правозахисної організації, яка активно виступала проти репресій радянського режиму.

Петро Григоренко не лише ініціював створення УГГ, але й став її символом у боротьбі за свободу та гідність людей, що опинилися під тиском тоталітарного режиму. Він став об'єктом постійних переслідувань з боку радянської влади: арешти, переслідування, а також лікування в психіатричних лікарнях, що стало типово радянською практикою для тих, хто виступав проти системи. Незважаючи на фізичний та моральний тиск, П. Григоренко залишався непохитним у своїх переконаннях і рішуче підтримував боротьбу за права людини. Його діяльність у складі Української Гельсінської групи мала величезний вплив на розвиток правозахисного руху в Україні та на міжнародну підтримку боротьби з репресіями в СРСР.

Таким чином, Петро Григоренко, як один із засновників УГГ, неодноразово підкреслював важливість міжнародної підтримки і взаємодії з іншими правозахисними організаціями. Водночас його участь у діяльності групи сприяла приверненню уваги до ситуації в Україні на міжнародній арені, що дозволило створити певний моральний тиск на радянський режим, що, хоча й не призвело до негайних змін, все ж відіграло роль у поступовій демократизації країни та в подальшому розкритті правдивої інформації про репресії в СРСР. УГГ стала однією з найбільш активних правозахисних організацій в Україні, і її діяльність залишила важливий слід у боротьбі за права людини у вимірі радянської дійсності.

2.4. Міжнародний аспект діяльності Петра Григоренка

У результаті переслідувань з боку радянської влади Петро Григоренко змушений був емігрувати, що стало важливою віхою в його боротьбі за свободу та справедливість та не лише вплинуло на його особисту долю, а й стало етапом розширення його діяльності на міжнародній арені, де він зміг звернути увагу світової громадськості на порушення прав людини в СРСР. Вимушена міграція П. Григоренка стала важливою частиною його правозахисної місії, оскільки він продовжував активно працювати для захисту прав людей у глобальному вимірі.

Розглядаючи післявоєнний період, варто звернути увагу на останні два десятиліття існування СРСР, відомі як епоха застою. У цей час, через посилення дисидентського руху як протесту проти різноманітних деформацій соціалізму та зростання репресій проти опозиціонерів, чимало дисидентів були вислані за кордон. Серед них опинилися такі особистості, як Валентин Мороз, Леонід Плющ, генерал Петро Григоренко, а також представники Закарпаття, зокрема Олександр Орос, Йосип Тереля, Василь Кохан та інші [57, с. 28-29].

У 1960–1970-х роках в СРСР спостерігалось значне посилення репресій, спрямованих проти правозахисників і всіх, хто виступав за дотримання громадянських прав та свобод. Період правління Леоніда Брежнєва став часом

відновлення авторитарного контролю і згорання будь-яких реформ. На тлі цього боротьба правозахисників, зокрема П. Григоренка, за основні права людини, свободу слова та права на національну самобутність стала безкомпромісною. П. Григоренко, як один із лідерів Української Гельсінкської групи, активно виступав проти порушень прав людини в СРСР, намагаючись привернути увагу міжнародної спільноти до репресій та дискримінації. Він неодноразово піддавався арештам, засланням і психіатричним лікуванням, що стало інструментом влади для знищення його опору.

У 1960–1980-х роках в Україні поширення дисидентських рухів і опозиційних настроїв серед різних соціальних груп стало відповіддю на згорання процесу деєталінізації в радянському суспільстві, бездержавний статус України, репресії проти національного культурно-духовного життя, порушення конституційних прав на свободу совісті та віросповідання, а також значні прорахунки у соціально-економічній політиці КПРС [31, с. 190].

1960-ті роки стали періодом розквіту самвидаву, який був не лише інтелектуальним підґрунтям опору, а й основною формою його існування. Самвидав став центральною складовою духовної опозиції в радянському суспільстві, передував розвитку інших форм андеграунду, як-от рок-музика чи поп-арт. Він був єдиною та найбільш структурованою формою опору, що дозволяла висловлювати незгоду з офіційною ідеологією та політикою. В умовах жорсткої цензури самвидав став засобом розповсюдження альтернативної інформації, мав значну інтелектуальну підтримку та сформував певну систему поширення своїх матеріалів, хоча це відбувалося переважно стихійно. Тематика самвидаву розширювалася, охоплювала не лише внутрішні проблеми СРСР, а й виходила за його межі, досягала міжнародного рівня.

Через недостатню ефективність колишніх цензурних заходів, а також під впливом реакції міжнародної спільноти та зростання активності правозахисного руху в СРСР, влада змушена була змінити свою тактику щодо непокірної меншості. Система вже не могла стримувати потік правди та намагалася позбавити інакодумців. Натомість політичні та кримінальні процеси були

замінені анонімними репресивними діями КДБ, організованим цькуванням та наступною висилкою або еміграцією. Так, за звинуваченнями в «підривній діяльності», були заарештовані та засуджені національно свідомі представники інтелігенції, зокрема М. Руденко, О. Тихий, Л. Лук'яненко, О. Мешко, О. Бердник, М. Матусевич та М. Мартинович, а П. Григоренка, Н. Строкату та П. Вінса позбавили громадянства і депортували за кордон.

Тиск з боку радянських органів на П. Григоренка був величезним. За його політичні погляди, боротьбу за права людини та критику радянської системи його неодноразово переслідували, зокрема, арешти, заслання та примусову психіатричну експертизу. Репресії стали причиною його вимушеної еміграції до США в 1977 році, де він продовжив боротьбу за права людини та засуджував порушення прав людини в СРСР. Переслідування Григоренка були частиною загального тиску на дисидентів, який радянська влада застосовувала до всіх, хто виступав за реформування системи чи визнавав права людини як основу державної політики.

У листопаді 1977 року, під приводом необхідності лікування, Петро Григоренко разом із дружиною виїхав з СРСР до США. Через три місяці радянська влада позбавила його громадянства, а США надали йому політичний притулок. Попри зміну країни проживання, П. Григоренко не припинив своєї правозахисної діяльності, активно виступав на міжнародних форумах, беручи участь у прес-конференціях та читаннях лекцій в університетах. У 1979 році він виступив на Сахаровських слуханнях у Вашингтоні, остаточно відмовившись від своїх колишніх комуністичних поглядів і ставши частиною української громади в США. Він також очолив Асоціацію ветеранів Другої світової війни, допомагав їх адаптації до американського середовища. Григоренко був закордонним представником Української Гельсінкської групи та членом редколегії журналу «Континент».

Крім того, на пропозицію стати професором у військовій академії Вест-Пойнт, він відмовився, зазначивши: «Я вдячний цій країні за прийом і допомогу, але земля Росії полита моєю кров'ю, наші країни в стані

протиборства, і я не можу свій військовий досвід і знання передавати армії потенційного противника» [10].

Боротьба і поневір'я, без сумніву, погіршили його здоров'я. У 1977 році він був змушений виїхати за кордон для лікування – спочатку до Західної Німеччини, а потім до США. Його виїзд відбувся неймовірно швидко і без особливих труднощів. Проте, після того як він прибув до сина в США, радянська влада позбавила його громадянства, і він більше не зміг повернутися додому. Вбивати його не наважилися через його значний статус, тому вдалися до вигнання [45, с. 303].

Перед поїздкою закордон П. Григоренко мав розмову з генералом КГБ, у ході якої генерал запевнив його, що по поверненню його пустять назад в СРСР, хоча й поставив умову не давати інтерв'ю. П. Григоренко наводить цю розмову, підкреслюючи, що генерал вжив формулювання «як генерал генералу», що було обіцянкою безперешкодного повернення. Однак, незважаючи на обіцянку, після виїзду його позбавили радянського громадянства, і він більше не зміг повернутися додому [5, с. 58].

Після приїзду до Сполучених Штатів Петро Григоренко дотримався обіцянки і не давав жодних інтерв'ю або політичних заяв. Однак 10 березня 1978 року він дізнався, що указом Президії Верховної Ради СРСР його було позбавлено громадянства, що позбавляло його права на повернення в Україну. Офіційне пояснення влади полягало в тому, що його дії, які не відповідали вимогам громадянства СРСР, шкодили престижу Союзу. Однією з можливих причин, чому Григоренку дозволили виїхати, є те, що у 1977 році відбувся 6-й Конгрес Всесвітньої асоціації психіатрів у Гонолулу, на якому засуджували психіатричні репресії і порушували питання про перевірку таких випадків. Це могло бути причиною, чому він потрапив до числа «репресованих». Також, за словами дисидента Олексія Смирнова, перед КГБ стояла мета повністю очистити країну від дисидентів до 1983 року [70, с. 39].

Петро Григоренко пізніше згадував, що рішення про його позбавлення громадянства було ухвалене на найвищому рівні, і він був дуже здивований цим,

сподіваючись, що ставлення до нього змінилося. Однак через три місяці після його виїзду за океан він зрозумів, що помилявся. 13 лютого 1978 року його позбавили радянського громадянства, заявивши, що його дії несумісні з приналежністю до СРСР і шкодять престижу Союзу. Через кілька днів на пресконференції в Нью-Йорку Григоренко розповів, що цей день став найсумнішим у його житті. «Мене позбавили права померти на Батьківщині», – з гіркотою зазначив він перед іноземними журналістами [25].

Позбавлення громадянства стало для Петра Григоренка глибоким емоційним ударом, і це важко було витримати навіть для такої сильної і мужньої людини. Мустафа Джем'єв, який був свідком його переживань, згадував, як вперше почув, як П. Григоренко ридає від болю і розпачу, звертаючись до нього з проханням допомогти. Петро Григоренко, незважаючи на всі страждання, залишався вірним своїй Батьківщині і не міг змиритися з вигнанням, навіть знаючи, що в СРСР його могли чекати нові переслідування та в'язниця.

Попри глибокі почуття до України, його друзі і прихильники намагалися оскаржити це рішення через протести та звернення до міжнародних органів, але всі їхні зусилля виявилися марними. Влада СРСР залишалася непохитною, і П. Григоренко залишився поза межами своєї країни, змушений спостерігати за її долею з-за кордону [2, с. 10].

Після еміграції до США Петро Григоренко продовжив свою боротьбу за права людини, став активним учасником міжнародних правозахисних рухів. Його громадсько-політична діяльність за кордоном стала важливим етапом у приверненні уваги світової спільноти до порушень прав людини в СРСР. П. Григоренко не лише підтримував зв'язки з українською діаспорою, а й активно виступав на міжнародних форумах, долучався до боротьби за демократичні цінності та свободи. Його діяльність в еміграції стала ключовою частиною глобального руху за захист прав людини та сприяла міжнародному тиску на радянський режим.

Після виїзду за кордон Петро Григоренко продовжив свою боротьбу, підтримував представництво Української Гельсінкської групи в Вашингтоні.

Попри тяжкий стан здоров'я, він активно подорожував Європою, виступав в різних країнах і закликав підтримати радянських дисидентів та домогтися звільнення незаконно ув'язнених. Григоренко наполягав на тому, що Захід має контролювати виконання Гельсінських угод, і якщо в СРСР продовжують грубо порушувати права людини, угоди повинні бути розірвані.

Завдяки його діяльності та переконливості, Гельсінський правозахисний рух здобув міжнародне визнання, і світ дізнався про українських правозахисників та в'язнів совісті. Григоренко активно працював над поширенням інформації про злочини радянської влади і закликав українську діаспору долучатися до цієї справи.

Разом з Надією Світличною він організував видання «Вісника репресій в Україні», який друкувався як українською, так і англійською мовами, а також поширювався через Радіо Свобода. Під час зустрічі з президентом США Рональдом Рейганом Григоренко особисто розповів про репресії і переслідування інакомислячих у СРСР. Є підстави вважати, що саме він став автором терміну «імперія зла», який публічно використав Р. Рейган [21].

Навіть після того, як Петро Григоренко був позбавлений радянського громадянства і перебрався до США, він продовжував активно підтримувати кримськотатарське питання. Його зусилля значно вплинули на те, що у 1980 році Організація Об'єднаних Націй звернулася до радянського представника з офіційним запитом щодо ситуації з кримськими татарами. Подібним чином ставились і лідери українського правозахисного руху до єврейського національного руху, який активно виступав за право на еміграцію та сприяв відродженню єврейської мови й культури в Україні, а також боровся з проявами антисемітизму та забезпеченням релігійних прав єврейської меншини.

У Сполучених Штатах Петро Григоренко заснував та очолив закордонне представництво Української Гельсінської Спілки. Протягом усіх десяти років, проведених в еміграції, колишній генерал активно займався правозахисною діяльністю, читав лекції з питань прав людини. В самвидаві публікувались кілька його робіт, серед яких: «Думки душевнохворого», «Наші будні»,

«Дискримінація кримських татар продовжується», а також тюремний щоденник. Він також упорядкував самвидавний збірник «Пам'яті А.Є. Костеріна» та написав коментарі, що критикували фальсифікацію радянськими слідчими органами даних про втрати кримськотатарського народу після депортації. Крім того, підготував промову «Хто ж злочинці?». Разом з іншими українцями в діаспорі Петро Григоренко закладав основи для відродження незалежної та демократичної України.

У 1980 році, незважаючи на важку хворобу, Петро Григоренко подорожував Європою, готував підґрунтя для Мадридської конференції НБСЄ. Він залишався сильним духом, виконував свій обов'язок. Його погляди були радикальними: він вважав, що Захід має вимагати від СРСР поваги до прав людини. Якщо радянська влада й надалі буде переслідувати людей за участь у Гельсінському русі, Захід повинен розірвати Гельсінські угоди. Зокрема, йшлося про контроль за виконанням цих угод та ультимативну позицію Заходу.

Генерал П. Григоренко активно виступав за єдність боротьби всіх націй СРСР проти імперії. Він неодноразово наголошував, що без підтримки росіян неможлива деколонізація СРСР. Така позиція викликала постійні нападки на нього. Особливо вражало закордонних українців його твердження про те, що самі росіяни є «рабами» імперії, і тому СРСР не є російською імперією, а імперією партократії: «Ця імперія є загрозою для всього світу. Тому боротьба за її деколонізацію не може бути справою однієї нації. Це завдання всього світу» [3, с. 118].

Незабаром було створено Закордонне представництво УГГ під керівництвом генерала Петра Григоренка, з яким Комісія встановила тісну співпрацю. Закордонне представництво УГГ почало функціонувати із жовтня 1978 року у США та випускало щомісячний бюлетень «Вісник репресій в Україні». «Вісник репресій в Україні» – щомісячне періодичне видання закордонного представництва Української Гельсинської групи, засноване Петром Григоренком і Леонідом Плющем. Видання виходило в Нью-Йорку з 1980 по 1985 рік українською та англійською мовами, фінансувалося через

передплату та благодійні пожертвування української громади за кордоном. «Вісник» містив систематизовану інформацію про переслідування активістів правозахисного руху, дисидентів і представників релігійних громад в Україні, зокрема, списки репресованих, біографічні відомості про них та їхні родини, а також згадки про дисидентів. У деяких номерах публікувалися матеріали українського самвидаву. Постійними рубриками були: «Хроніка репресій», «Архів самвидаву», «Новини про засуджених», а також додаток – «Документи українського патріотичного руху». Видання також випустило серію «Портрети сучасників», зокрема брошуру, присвячену Юрію Литвину [81].

Матеріали, видані українською та англійською мовами, друкувались у видавництві «Смолоскип» імені В. Симоненка. Вони також транслювались через радіо «Свобода» та інші радіостанції. Діяльність Закордонного представництва УГГ охоплювала два основні напрямки: публікацію пресових повідомлень про арешти та репресії в Україні, а також проведення поїздок з виступами перед українською діаспорою на Заході, зустрічі з дипломатами та іноземною пресою, свідчення в Конгресі США [38, с. 77]. Діяльність Закордонного представництва УГГ (ЗП УГГ) була спрямована на два основні напрямки: публікацію пресових повідомлень українською та англійською мовами про арешти та репресії в Україні, а також проведення поїздок для виступів перед українською громадою на Заході, зустрічі з дипломатами, іноземними журналістами і надання свідчень у Конгресі США.

Одним з найбільш значущих виступів ЗП УГГ на Заході стала активна участь у міжнародній Гельсінкській конференції, що відбулася в листопаді 1980 року в Мадриді (Іспанія). Українську Гельсінкську Спілку та її закордонне представництво представляли Петро Григоренко, Надія Строката, Леонід Плющ і Василь Малинкович. Організаторами зустрічей з західними дипломатами в Мадриді виступали Андрій Фединський та Андрій Каркоць, а також Олесь Хам, який здійснював переклади на іспанську мову. Участь членів ЗП УГГ разом з представниками Комісії Людських Прав Світового Конгресу Вільних Українців, зокрема сенатором Павлом Юзиком та Христиною Ісаїв, сприяла значному

успіху: західна преса знову звернула увагу на Україну, а дипломати країн-учасниць Гельсінкського процесу почали краще розуміти боротьбу українців за свої права.

Після конференції в Мадриді ЗП УГГ активізувало свою видавничу діяльність. З 1980 року секретар Представництва, Надія Світлична, почала випускати щомісячний бюлетень «Вісник репресій в Україні» українською та англійською мовами, який виходив до кінця 1985 року. Під її керівництвом також з'явилися деякі випуски інформаційних бюлетенів УГГ, а під час перебудови – передруки неформальних журналів «Кафедра» та «Український вісник», а також інформаційні листки Львівської філії УГС. ЗП УГГ взяло активну участь у святкуванні п'ятиріччя УГГ у Вашингтоні 16 листопада 1981 року. З цієї нагоди свідчення перед Гельсінкською Комісією Конгресу США надавали Петро Григоренко, Надія Строката та Василь Малинкович. Також брала участь Надія Світлична, а від «Смолоскипа» та Комітету Гельсінкських Гарантій для України – Андрій Каркоць [19].

Петро Григоренко емігрував до США після важкого періоду перебування в радянській психіатрії та численних замахів на його життя. Після того, як йому довелося зробити вибір між еміграцією та визнанням сина божевільного, П. Григоренко вирушив до Німеччини, маючи лише 200 доларів на руках. Там він отримав допомогу від знайомих та міжнародних організацій, що сприяли його подальшому влаштуванню. Згодом разом із дружиною він переїхав до США, де продовжив свою боротьбу за права людини, активно виступав у різних міжнародних форумах та публікував свої праці.

У США П. Григоренко став справжнім активістом, який не лише відстоював свої переконання, а й допомагав іншим. Він продовжував писати, виступати і публікувати книги. Відомий своєю непохитною позицією, він не скорився перед труднощами еміграції та важкими умовами життя. Протягом десяти років перебування в США він об'їхав багато країн, не користуючись соціальними виплатами, а заробляючи на життя через написання і публікацію

своїх творів. Його діяльність у новій країні стала важливим етапом у боротьбі за права людини та свободи.

Період у США став для Петра Григоренка не лише часом еміграції, але й часом глибоких переживань та самопізнання. Після важких років в СРСР, його останні роки життя пройшли в боротьбі з хворобою, що поступово забиравала його сили. Проте навіть у ці важкі моменти він залишався мужнім і не втрачав віри. Його останні слова до сина: «Не сумуй, синку, я не хочу жити, бо це не життя» [27], стали свідченням його величезної внутрішньої сили та незламності духу, які він зберігав до самого кінця.

Можна підсумувати, що Петро Григоренко став символом боротьби за права людини та свободу, його еміграція в США після переслідувань радянської влади стала важливим етапом у розширенні його правозахисної діяльності на міжнародній арені. Переслідування та репресії, зокрема, позбавлення громадянства, не зупинили його боротьбу, а, навпаки, дали новий імпульс для залучення уваги до порушень прав людини в СРСР. Період застою в СРСР став часом активного розвитку дисидентських рухів, зокрема правозахисних організацій, до яких належав П. Григоренко. Влада застосовувала різні методи для нейтралізації опозиції, проте зростання міжнародної підтримки дисидентів ускладнювало реалізацію цих репресивних дій. П. Григоренко продовжував працювати на благо прав людини, став важливим представником української громади на міжнародній арені.

Можна стверджувати, що громадсько-політична діяльність Петра Григоренка за кордоном стала важливим етапом у боротьбі за права людини та незалежність України. Навіть закордоном П. Григоренко активно підтримував кримськотатарський та єврейський національні рухи, а також боровся за дотримання прав людини в СРСР. П. Григоренко заснував Закордонне представництво Української Гельсинської групи, яке не лише займалося інформаційною діяльністю, а й активно працювало на міжнародних форумах, зокрема на Гельсінкській конференції 1980 року в Мадриді. Його боротьба з імперською політикою СРСР сприяла розширенню підтримки української

справи на Заході. Завдяки його зусиллям та діяльності УГГ українська проблема почала ставати більш помітною на міжнародній арені.

РОЗДІЛ 3

ГРОМАДЯНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Формування громадянської компетентності є ключовим завданням сучасної освіти, зокрема у вимірі вивчення історії. Уроки історії сприяють розвитку критичного мислення, усвідомлення прав і обов'язків громадянина, а також вихованню патріотизму та поваги до демократичних цінностей. Сучасне суспільство для ефективного функціонування потребує соціально зрілих осіб, які добре орієнтуються в суспільних процесах, здатні усвідомлювати своє місце в них та діяти на благо як спільноти, так і себе особисто. Зосередження лише на особистому успіху без урахування інтересів суспільства є недостатнім у контексті зростаючої взаємозалежності між людьми та соціальними групами.

У зв'язку з цим особливо актуальним є питання формування соціальної компетентності як здатності особистості ефективно діяти в соціальному середовищі та конкретних життєвих ситуаціях. Ця компетентність охоплює різні аспекти життя та проявляється у відповідальному виконанні соціальних ролей – громадянина, працівника, члена родини тощо. В умовах сучасного розвитку українського суспільства, коли тривають активні пошуки оптимальних моделей його трансформації, виняткового значення набуває активна громадянська позиція, а також залучення особистості до суспільно-політичних процесів [68, с. 123].

Мета і завдання громадянської освіти реалізуються через усі навчальні дисципліни, серед яких особливе значення мають предмети соціально-гуманітарного циклу. Ці дисципліни формують у студентів розуміння суспільства та безпосередньо сприяють розвитку громадянських компетентностей. У школі ці предмети є основою громадянської освіти, що здійснюється в рамках навчального процесу. Водночас вони повинні бути тісно інтегровані з іншими навчальними дисциплінами та позанавчальною діяльністю учнів. Тому уроки чи виховні заходи можуть стати важливими платформами для

демократичних процесів або для аналізу досвіду громадянських дій та поведінки.

Також важливою є роль самих навчальних закладів у встановленні системи громадянської освіти, їх функціонування має ґрунтуватися на демократичних засадах. Громадянську освіту можна розглядати як комплексний соціальний проект для всієї освітньої установи. Демократичний устрій, що є моделлю відкритого громадянського суспільства, разом із позанавчальною діяльністю, є необхідною умовою для формування громадянської компетентності, надання студентам досвіду демократичної поведінки й активної громадянської позиції. Особливу роль у цьому процесі відіграють педагоги, адже від їхніх громадянських і професійних якостей залежить рівень громадянської освіти в навчальному закладі.

Ключовим елементом громадянської освіти є національно-патріотичне виховання, основною метою якого є набуття молодими громадянами соціального досвіду, готовності виконувати громадянські та конституційні обов'язки, усвідомлення духовної спадщини українського народу, досягнення високої культури взаємодії, формування особистісних рис громадянина Української держави, а також фізичної, моральної, художньо-естетичної, інтелектуальної, правової, трудової та екологічної культури. Реалізація системного національно-патріотичного виховання є однією з основних складових національної безпеки України [69, с. 34].

У Концепції національно-патріотичного виховання молоді зазначено, що національно-патріотичне виховання базується на прикладах історії формування української державності, ролі українського козацтва, героїзму визвольного руху, а також досягнень у таких сферах, як політика, освіта, наука, культура та спорт. Патріотичне виховання охоплює різні аспекти, зокрема соціальні, цільові, функціональні, організаційні тощо, та має вплив на всі покоління, проникає в різні сфери життя: соціально-економічну, політичну, духовну, правову та педагогічну. Патріотичне виховання спирається на освіту, культуру, науку, історію, державу та право [69, с. 34].

Компетентність у контексті сучасної освіти виступає як метарівень, що відображає інтегровані результати навчання, сформовані не лише через засвоєння змісту освітніх галузей і предметів, а й завдяки соціальній взаємодії в міжособистісному та культурно-інституційному середовищі. Освітні результати охоплюють різноманітні сфери – когнітивну, діяльнісну, мотиваційну, соціальну – і можуть мати безліч проявів. Хоча, наприклад, модель Дж. Равена з 143 елементів є надто складною для практичного застосування, тому все частіше вживається поняття «ключові компетентності», що охоплюють найважливіші, базові компоненти – так звані «суперкомпетентності» (за Германом Левітасом).

Цікавим є детальне трактування терміну «компетентність», яке наведене у «Сучасному психолого-педагогічному словнику» (за ред. О. Шапран). Згідно з цим визначенням, компетентність є інтегративною якістю високомотивованої особистості, яка проявляється в готовності реалізовувати свій особистісний потенціал у процесі продуктивної діяльності. Ця діяльність ґрунтується на знаннях і досвіді, набутому протягом життя, і дозволяє людині визначати та розв'язувати проблеми, характерні для конкретної сфери діяльності, незалежно від ситуації. Компетентність є оцінною категорією, що відображає здатність особистості успішно виконувати свої обов'язки в рамках професійної діяльності [64, с. 188].

Досліджуючи етапи розвитку поняття «компетентність», австралійський науковець П. Хагер виокремив три основні підходи, що відображають еволюцію цього терміну: 1) до 1970 року компетентність розуміється як здатність виконувати завдання в межах чітко визначених обов'язків, що сприяють розвитку навичок і вмінь; 2) в період 1980–1990-х років компетентність трактувалась як сукупність загальних навичок, які можуть бути застосовані в різних сферах діяльності; 3) з 1990-х років компетентність почала визначатись не тільки як діяльнісна характеристика, а й як обов'язкове володіння певними моральними та соціальними якостями [72, с. 8].

Науковці відзначають, що ключові компетенції виконують три основні функції: вони сприяють процесу навчання здобувачів освіти, забезпечують більшу гнучкість фахівців і відповідність вимогам роботодавців, а також допомагають досягати успіху в подальшому житті. Тому компетенції є важливим результатом освітнього процесу і повинні бути сформовані в кожного здобувача освіти, пронизувати всі дисципліни та рівні освіти і розроблятися на високому рівні. У цьому вимірі ключові компетенції не є окремою частиною навчального плану, а інтегруються у зміст кожної дисципліни.

Формування компетентностей є індивідуальним для кожної професійної групи і вимагає спеціального набору компетенцій, що визначаються через аналіз професійної діяльності представників цих груп. Перехід до компетентної освіти не можна здійснити через адміністративні чи емпіричні методи – це важливий процес, що має ґрунтуватися на розвинутій психолого-педагогічній теорії та накопиченому інноваційному професійному досвіді, визнаному освітньою спільнотою [39, с. 178].

Уявлення науковців про складові громадянської компетентності базуються на різнорівневих теоретичних підходах, що ускладнює їх узагальнення, систематизацію та порівняння. Проте існують моделі громадянської компетентності, які можна вважати найбільш ефективними для аналізу факторів і ресурсів її розвитку. Згідно з методичними матеріалами, створеними на основі концепції Нової української школи (НУШ), громадянська компетентність включає три основні компоненти:

1. Цінності та ставлення – повага до людської гідності й прав людини, толерантність, прагнення до рівності й справедливості, відкритість до інших культур, думок і переконань, громадянська свідомість, відповідальність, упевненість у собі та самостійність.

2. Навички – автономне навчання, аналітичне й критичне мислення, активна участь у житті громади й процесах ухвалення рішень на різних рівнях, здатність до співпраці, комунікація, уміння вести переговори й мирно вирішувати конфлікти, емпатія.

3. Знання – усвідомлення себе, критичне самопізнання, а також знання і критичне розуміння навколишнього світу [75].

Громадянська компетентність, як одна з ключових складових особистісної компетентності, охоплює здатність до політичного аналізу та формування власних суджень, уміння знаходити й критично осмислювати інформацію, використовувати медіа та комунікаційні засоби для участі в публічних обговореннях і суспільних процесах, а також брати участь у демократичному прийнятті рішень і реалізації відповідних дій.

На думку Т. Ремех, слід звернути увагу на кілька ключових аспектів. По-перше, громадянська компетентність як одна з ключових передбачає здатність особистості здійснювати складну, багатофункціональну та міждисциплінарну діяльність, спрямовану на культурно значущі цілі та ефективно вирішення життєвих проблем. По-друге, вона базується на системі громадянських цінностей, які визначають ідеали, переконання та моральну позицію людини. По-третє, формування громадянської компетентності як готовності до дії в освітньому середовищі можливе лише через спільну діяльність учителя й учнів. По-четверте, компоненти громадянської компетентності мають формуватися комплексно, тому важливим завданням школи є створення відповідних умов для засвоєння учнями знань, умінь і ціннісних орієнтацій, необхідних для повноцінного громадянського життя [60, с. 36].

Формування громадянської компетентності учнів можливе лише за умови ефективно організованої освітньої діяльності закладу загальної середньої освіти. Ця діяльність повинна бути зрозумілою та орієнтованою на індивідуальні потреби кожного учасника освітнього процесу, базуватися на принципах гуманізму та бути стабільною, незалежною від швидкоплинних соціально-політичних змін. Основний зміст формування громадянської компетентності полягає у вихованні самостійності, внутрішньої свободи, соціальної активності та відповідальності учнів не тільки за свої вчинки, а й за прийняті рішення. Це передбачає зосередження уваги на моральних якостях

особистості, які при необхідності повинні розвиватися. До таких якостей належать чесність, сміливість, відкритість, гуманізм, почуття обов'язку та справедливості, а також громадянська свідомість і патріотизм. Процес формування громадянської компетентності у молодших школярів має системний та глибокий характер, сприяє розвитку їхніх особистих якостей, формує загальнолюдські моральні ідеали та здатність дотримуватись соціальних норм. Науковці вважають громадянську компетентність багаторівневою інтегративною якістю особистості, яка поєднує правові та громадянські знання, вміння та навички, необхідні для формування громадянських цінностей та позиції, що сприяють успішній самореалізації у житті [37, с. 446].

Національно-патріотичне виховання учнів початкових класів сприяє формуванню з раннього віку свідомого ставлення до Батьківщини. Воно вчить дітей цінувати історичні події, поважати сучасні здобутки українського народу, розуміти різницю між добром і злом. Патріотично налаштоване покоління здатне до самопожертви та захисту інтересів своєї держави.

У сучасних умовах, коли Україна змушена боронити свою незалежність, патріотизм стає потужною об'єднувальною силою. Саме тому національно-патріотичне виховання є надзвичайно важливим для формування сильної, свідомої та відповідальної особистості. Особлива роль у цьому належить школі, родині та громаді – від їхньої взаємодії залежить виховання любові до рідної землі, шанобливого ставлення до героїв минулого та готовності молодого покоління брати участь у житті суспільства [47, с. 24].

Сформована громадянська компетентність учня включає низку ключових компетенцій: соціально-комунікативної, інформаційно-медійної, здатності до солідарності, вирішення соціальних конфліктів, відповідальності при прийнятті рішень та громадянської активності. Вона може повною мірою проявитися лише в реальних життєвих ситуаціях, адже, як і будь-яка інша компетентність, не може існувати окремо від умов її застосування. Громадянська компетентність органічно поєднує знання, вміння та стратегії поведінки, адаптовані до

конкретних умов діяльності. Отже, громадянська компетентність є інтегрованою характеристикою особистості, що передбачає наявність громадянських цінностей, правил поведінки та соціальної відповідальності. Вона визначає рівень готовності учня до активної участі в суспільному житті і безпосередньо пов'язана з громадянським духом, як моральною цінністю і психологічною характеристикою, що ґрунтується на усвідомленні своєї приналежності до конкретної держави [58, с. 28].

Громадянська компетентність, в основному, проявляється тільки в реальних життєвих ситуаціях, оскільки вона неможлива без конкретних умов її застосування. Вона включає інтеграцію знань, умінь і моделей поведінки, які відповідають конкретним обставинам. У педагогіці громадянська компетентність складається з певного набору знань, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій і переконань, що допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві та свою відповідальність перед іншими людьми і державою. Процес формування громадянської компетентності серед учнів має бути орієнтований на розвиток особистості в цих напрямках. Отже, сформована громадянська компетентність виявляється через набуті знання, навички, а також через сформовані ставлення, що є основою для саморозвитку та самореалізації особистості, створення нею власної життєвої стратегії та досягнення успіху.

До компонентів діяльнісного підходу в формуванні громадянської компетентності належать такі виховні заходи:

- шкільне самоврядування;
- волонтерство;
- зустрічі з представниками різних культур;
- тренінги та заходи, орієнтовані на згуртованість колективу;
- краєзнавчі екскурсії;
- екологічні акції;
- соціальні ініціативи на підтримку або неприйняття певних ідей [56, с. 181].

В умовах нинішньої російсько-української війни особливо важливим стає питання формування та прояву громадянської ідентичності особистості в Україні. Зростає потреба у вихованні свідомих та активних громадян, які мають демократичні цінності, відчуття відповідальності за майбутнє країни, що сприятиме її стабільності та збереженню як демократичної держави.

До основних елементів громадянської ідентичності можна віднести здатність користуватися свободою слова та робити свідомий вибір, життя в демократичному суспільстві, знання національної історії та мови, активну участь у розвитку держави, відповідальність за її долю, підтримку та ініціювання державних петицій, наявність українського паспорта, повагу до власної культури, допомогу державі, повагу до народних символів, захист держави, усвідомлення своїх обов'язків і прав, свободу слова, відповідальність за свої дії або бездіяльність, дотримання законів, сплату податків та виконання обов'язків громадянина, що передбачені Конституцією України.

Головними маркерами громадянської ідентичності є мова (надання українській мові статусу державної, її обов'язкове використання в офіційній сфері, освіті та засобах масової інформації), державні символи (гімн, прапор, герб України) та святкові дати, що вшановують важливі події та видатних осіб в історії України. Це має сприяти усвідомленню громадянами України єдності минулого та майбутнього, а також інтеграції політичних і культурних цінностей національної належності, що дозволяє сприймати себе частиною єдиної соціальної спільноти. Одним із чинників, що гальмують формування національної ідентичності у значної частини населення, є відсутність прийняття концепції української нації, яка має не лише політичне, а й етнічне значення. Етнічна, етнолінгвістична та регіональна належність поступово набувають диференційованої ролі у процесі формування національної ідентичності [32, с. 238-239].

Громадянська ідентичність являє собою комплекс, який включає когнітивний (усвідомлення своєї приналежності до держави як її громадянина та частини спільноти громадян, а також знання й образи, що стосуються

держави, громадянства і громадян), ціннісний (суб'єктивна важливість членства, спільність державницьких і громадянських цінностей), афективний (емоційне ставлення до свого громадянства, відчуття гордості, сорому, патріотизму та інших емоцій), конативний (вплив на громадянську поведінку, що визначає рівень активності або пасивності стосовно держави та співгромадян, зокрема активність, байдужість, протест, готовність діяти на користь держави та громади, участь у відстоюванні громадянських прав і цінностей) [55, с. 226].

Шкільна освіта в Україні зараз переживає значні зміни, орієнтується на потреби сталого розвитку суспільства, де головною цінністю є людина. Концепція сталого розвитку передбачає активну участь людини в процесах, які формують її життєве середовище, сприяння ухваленню рішень і контролю за їх виконанням. Випускники шкіл, досягнувши повноліття, повинні мати можливість реалізовувати свої громадянські права, і це повинно відбуватися компетентно. Тому школа, як основний інститут громадянської соціалізації, має створити умови для розвитку теоретичних і практичних аспектів соціальної та громадянської компетентності, необхідних для ефективного використання прав і свідомого виконання обов'язків [66, с. 4].

У цих умовах громадянська компетентність стає ключовим аспектом, і її формування у школярів є важливою метою загальної середньої освіти. Зміцнення виховної функції освіти, розвиток таких якостей, як громадянськість, працьовитість, моральність, патріотизм, повага до прав і свобод людини, любов до Батьківщини та сім'ї, розглядаються як одні з пріоритетних напрямків державної освітньої політики. Ці цінності закріплені в нормативно-правових актах, таких як Концепція Нової української школи (2016), закони України «Про освіту» (2017), «Про загальну середню освіту» (2020), Державний стандарт базової і повної загальної освіти (2020), а також Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2020) [49].

Шкільна історична освіта має на меті не лише передачу учням знань, умінь та навичок, які допомагають реалізувати їхні права і свободи, але й

забезпечує їхнє активне використання інститутів сучасної демократичної та правової держави для участі в житті суспільства на різних рівнях. Вона спрямована на ознайомлення старшокласників з історією України та її народом, на формування у них розуміння своєї спадкоємності та зв'язку з національними традиціями, психологією й менталітетом. Зокрема, це передбачає розвиток чіткої громадянської позиції, патріотичних почуттів і розуміння майбутньої ролі у зміцненні української держави та формуванні гуманістичного суспільства. Завдання історичної освіти включають виховання поваги до Конституції та законів України, дотримання правових норм, утвердження гуманістичної моралі, пошану до національної культури, розвиток громадянської відповідальності, мужності, активності, а також повагу до цінностей свободи, рівності та справедливості, фізичну досконалість і високу художньо-естетичну вихованість [50, с. 145].

У вимірі реформування закладів загальної середньої освіти впровадження інформаційно-комунікаційних технологій є одним з ключових аспектів. У Концепції НУШ зазначено, що освітній процес повинен орієнтуватися не лише на подачу готової інформації, а й на організацію навчання таким чином, щоб учні самостійно здобували навчальні знання. Без використання інформаційно-освітніх технологій досягти цього неможливо [61, с. 179].

Інформаційно-комунікаційні технології є потужним інструментом для дослідницької діяльності учнів при вивченні історії. Вони сприяють підвищенню ефективності освітнього процесу на уроках історії, розвитку творчих здібностей учнів, стимулюванню пізнавального інтересу, розширенню можливостей диференціації навчання, саморозвитку та самоосвіти, а також розвитку навичок роботи з сучасними технологіями.

Для створення освітнього середовища, яке використовує ІКТ, сучасні вчителі мають велику кількість засобів, застосовуваних різними методами і в різних формах, таких як: веб-базовані освітні мережі (віртуальні школи, е-університети, е-курси, сайти, портали тощо); мас-медіа (електронні видання, телерадіомовлення); е-бази даних (електронні бібліотеки, каталоги, колекції:

текстові, ілюстраційні, звукові, музичні, анімаційні, енциклопедії, словники); е-підручники, е-посібники, е-педагогічні програмні засоби. Водночас ІКТ у процесі навчання історії можуть застосовуватися через е-проекти, веб-квести, інтернет-журнали, тематичні форуми та чати [61, с. 177-178].

Автори методичного посібника для вчителів «Громадянська освіта» (С. Позняк, О. Пометун, П. Вербицька та ін.) визначають чотири основні способи інтеграції громадянської освіти та інформатики:

1. Створення контексту для діяльності, що базується на інформації. Громадянська освіта допомагає учням розвивати вміння обмінюватися інформацією, впроваджувати актуальні матеріали, що викликають зацікавленість. Учні можуть досліджувати питання, оцінювати різні джерела та обговорювати результати, наприклад, питання прав людини чи повноліття.

2. Розвиток навичок використання інформаційно-комп'ютерних технологій. Громадянська освіта сприяє розвитку навичок використання ІКТ, таких як пошукові системи для знаходження інформації з актуальних питань, текстові редактори для підготовки документів, що мають переконувати читача, створення презентацій, де розвиваються як технічні, так і логічні навички, а також створення веб-сайтів або дискусійних форумів на шкільних платформах.

3. Створення та інтерпретація баз даних. Інформатика допомагає учням розвивати навички роботи з даними, організовувати їх у бази даних і інтерпретувати їх. Громадянська освіта може використовувати ці навички, пропонувати конкретні приклади, наприклад, аналіз статистики злочинності чи рівня захворюваності, тим самим надавати практичний та цілеспрямований характер урокам [61, с. 178-179].

Діяльнісно-процесуальний компонент громадянської компетентності проявляється через певні уміння. До цього компонента належать: здатність отримувати та аналізувати інформацію про соціальні явища і процеси з різних джерел; критичне мислення; виявлення соціальних проблем; вміння формулювати обґрунтовані судження щодо суспільних проблем; відстоювання

власної думки; участь у дискусіях на суспільні теми; здатність працювати в команді на основі співпраці.

Використання технологій розвитку критичного мислення під час навчання історії створює умови для формування громадянської компетентності в учнів. Методика формування цієї компетентності вимагає створення навчальних ситуацій, де учні можуть на практиці застосовувати свої знання, уміння та цінності.

При цьому найбільший ефект можна досягти через комбінування різних технологій як на уроці, так і в позаурочній діяльності. Сучасне викладання історії потребує від вчителя впровадження інноваційних форм навчання, які не тільки надають уроку необхідну динаміку, а й сприяють формуванню активної життєвої позиції учнів [62, с. 131].

Таким чином, громадянська компетентність на уроках історії є важливою складовою формування активної та свідомої особистості, здатної до конструктивної участі в суспільному житті. За допомогою вивчення історичних подій учні розвивають вміння аналізувати соціальні процеси, формулювати обґрунтовані судження та висловлювати свою думку з актуальних суспільних питань. Використання інноваційних методик сприяє засвоєнню історичних знань та формуванню активної громадянської позиції. Інтеграція інформаційно-комунікаційних технологій на уроках історії дозволяє розширити можливості для розвитку аналітичних і дослідницьких навичок учнів, що є основою для їх подальшого самостійного навчання.

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПЕТРА ГРИГОРЕНКА ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ В 11 КЛАСІ

Формування демократичного світогляду в учнів є важливим етапом виховання громадянської свідомості та активної позиції. Особистість Петра Григоренка, видатного правозахисника та борця за права людини, є прикладом непохитної віри у принципи свободи, рівності та справедливості. Вивчення його життєвого шляху та громадської діяльності допомагає учням усвідомити значення демократії, боротьби за права меншин та важливість міжнародної солідарності та дозволяє виховувати молодь, здатну до критичного мислення та активної участі у суспільному житті.

Для розуміння специфіки інтеграції теми кваліфікаційної роботи до шкільного курсу історії України варто дослідити, до програми якого саме класу можна ефективно інтегрувати матеріали дослідження. Зокрема, на нашу думку, найбільш доцільним буде використання матеріалів дослідження на уроках історії України в 11 класі під час вивчення теми «Дисидентський рух в Україні та його особливості». А тому розглянемо більш детально, як саме розкрита ця тема у навчально-методичному комплексі з історії України для 11 класу.

У навчальній програмі з історії України для 11 класу тема дисидентського руху розглядається у межах розділу 3 «Україна в період системної кризи Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [77]. У цьому розділі учні знайомляться з історичними умовами виникнення дисидентського руху в 1960–1980-х роках, його основними ідеями, формами діяльності та впливом на суспільство. Особливу увагу розробники програми приділяють правозахисній діяльності, боротьбі за національні права українців, свободу слова та релігії. Значне місце у вивченні відводиться постатям лідерів руху, зокрема Василя Стуса, Петра Григоренка, Левка Лук'яненка та інших. Учні аналізують роль дисидентів у протидії тоталітарному режиму та вплив їхньої діяльності на майбутнє здобуття

незалежності України. Таким чином, тема допомагає краще зрозуміти важливість громадянської позиції у боротьбі за права людини та свободи.

Навчальна програма з інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» для 11 класу [78] висвітлює тему дисидентства у розділі 3 «Україна в період «відлиги». У межах цього розділу розглянуто особливості виникнення та діяльність дисидентського руху в Україні в період «відлиги». Учні аналізують основні форми опозиції радянському режиму, зокрема, правозахисну діяльність, національно-культурний опір та релігійне дисидентство. Особлива увага приділяється ключовим постатям руху, зокрема, і П. Григоренку. Також у межах цієї теми вивчаються наслідки репресій проти дисидентів та їхній вплив на подальшу боротьбу за права людини та незалежність України.

Важливою частиною навчально-методичного комплексу з історії України для 11 класу є також і підручники. Зокрема, для аналізу ми обрали два підручники: авторства В. Власова та С. Кульчицького; авторства М. Мудрого та О. Аркуші; авторства В. Даниленко та М. Смольницької, а також підручник з інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» авторства М. Мудрого та О. Аркуші. Розглянемо, як саме тема дисидентського руху розкрита у цих посібниках.

Тема дисидентського руху у підручнику з історії України для 11 класу авторства В. Власова та С. Кульчицького розкрита у параграфі 14 «Українські дисиденти – виклик системі» [74]. У цьому параграфі детально висвітлено умови виникнення, основні ідеї та форми діяльності українського дисидентського руху в умовах радянського тоталітаризму. Автори використовують уривки з історичних джерел, що дозволяє учням краще зрозуміти конкретний історичний період та оцінити свідчення діячів того часу. У параграфі також подано завдання різних типів, зокрема, питання для обговорення, завдання на встановлення відповідності та інші візуальні елементи, які сприяють розвитку критичного мислення. Окрему увагу приділено біографіям лідерів дисидентського руху: Василю Стусу, Петру Григоренку, Левку Лук'яненку та їхньому внеску у боротьбу за права людини і

національну свободу. Завдяки поєднанню фактологічного матеріалу, історичних джерел та завдань для учнів, параграф допомагає краще усвідомити значення дисидентського руху в історії України, що сприяє формуванню у школярів демократичних цінностей та розуміння важливості захисту прав людини.

У підручнику М. Мудрого та О. Аркуші тема дисидентського руху висвітлена в параграфі 19 «Опозиційний рух: шістдесятники та дисиденти» [79]. Автори детально розглядають явище дисидентства, його виникнення, розвиток та основні напрямки, зосереджують увагу на ролі шістдесятників у культурному відродженні України. Після кожного підпункту параграфа подані запитання для обговорення, які стимулюють учнів до аналізу та розуміння матеріалу. Ілюстрації, що активно використовуються в підручнику, доповнюють текстовий матеріал, візуалізують події, ключові постаті та документи того часу. Цікавою особливістю є рубрика «Nota bene!», яка містить унікальні історичні факти, пов'язані з темою дисидентського руху, що додає уроку інтерактивності та поглиблює знання учнів. Біографії видатних діячів, зокрема, Василя Стуса, Ліни Костенко, Петра Григоренка та ін. звертають увагу на їхній внесок у боротьбу за права людини та національну самобутність.

У підручнику В. Даниленка та М. Смольницької з історії України для 11 класу тема дисидентського руху висвітлюється в межах параграфу 13 «Опозиційний рух в Україні» [76]. У розділі розглядаються передумови виникнення дисидентства, його основні напрями та форми боротьби з радянською владою. Матеріал доповнено ілюстраціями, що відображають портрети відомих дисидентів, фотографії самвидавної літератури та документи КДБ, які свідчать про переслідування опозиціонерів. Таблиці узагальнюють інформацію про діяльність правозахисних організацій, арешти та вироки, винесені дисидентам. Додаткові коментарі відомих правозахисників та істориків допомагають учням краще зрозуміти значення дисидентського руху для подальшого розвитку української незалежності.

У підручнику з інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» авторства М. Мудрого та О. Аркуші тема дисидентського руху детально розглядається в

параграфі 19 «Опозиційний рух: шістдесятники та дисиденти» [80]. У ньому ґрунтовно висвітлюються причини виникнення дисидентства, основні напрями діяльності опозиціонерів та реакція радянської влади на їхню боротьбу. Цікавою є рубрика «Погляд сучасника», яка містить думки істориків, правозахисників та очевидців подій, що допомагає глибше зрозуміти значення руху для українського суспільства. Важливе місце у параграфі займає рубрика «Personalia», яка розповідає про життєвий і правозахисний шлях таких видатних представників руху, як Василь Стус, Іван Світличний, Алла Горська та інші. Завдяки використанню біографічних матеріалів, документів і спогадів тема подана всебічно та доступно для учнів. Такий підхід сприяє усвідомленню значення дисидентства для подальшої боротьби за права людини та незалежність України.

Таким чином, вивчення постаті Петра Григоренка на уроках історії України можна інтегрувати у вивчення теми «Дисидентський рух в Україні та його особливості» у 11 класі. Зокрема, матеріал про П. Григоренка доречно розглянути під час аналізу правозахисної діяльності дисидентів, зосередити увагу на його боротьбі за права людини, національну свободу та протидії радянському тоталітаризму. Використання уривків із його спогадів або виступів дозволить учням краще зрозуміти мотиви його діяльності та історичний вимір того часу. Завдання на обговорення можуть стимулювати учнів до роздумів над роллю громадянської позиції у суспільному житті. Інтерактивні елементи, наприклад, у форматі рубрики «Nota bene!» або групових дискусій, сприятимуть формуванню демократичних цінностей та розуміння значення його внеску в історію України.

Дослідивши навчально-методичний комплекс з історії України для 11 класу, доречним є і розгляд основних методів, які можна ефективно використовувати при вивченні постаті П. Григоренка у межах шкільного курсу історії. Так, найбільш ефективними на нашу думку є метод роботи з історичними джерелами, метод дискусії, використання інтерактивних

технологій та проєктна діяльність. Розглянемо кожен із цих методів більш детально.

Інтеграція різноманітних історичних джерел у навчальний процес сприяє розвитку в учнів навичок критичного аналізу інформації, формуванню історичного мислення та засвоєнню методів історичного дослідження. Під час добору джерел педагоги мають враховувати багаторакурсність підходу до розкриття історичних подій, тобто висвітлення явищ із різних точок зору, що представляють різні суспільні позиції та інтереси. Такий підхід сприяє формуванню критичного ставлення до інтерпретацій минулого, допомагає учням усвідомити, що жодне джерело (чи то історичний документ, вебсайт, телепередача, стаття чи книга) не може дати повну й абсолютно об'єктивну картину подій. Аналіз різних точок зору дозволяє учням сприймати історію як динамічний і багатогранний процес, а не просто як перелік фактів і дат, що також допомагає розрізняти факти й суб'єктивні думки, а також розуміти, що події та факти можуть мати різні трактування й тлумачення [51, с. 140].

Л. Задорожна у своєму дослідженні виділила чотири основні навчальні функції, які виконують писемні джерела, а також методичні прийоми використання історичних документів для формування історичних знань учнів. Перша функція – ілюстративно-інформаційна, реалізується на репродуктивному рівні через сприймання інформації з історичних джерел, що включає цитування, коментоване читання, переказ або персоніфікацію. Друга – пізнавально-розвиваюча функція, базується на розв'язанні завдань різного рівня складності, що відповідають технології розвивального навчання, і сприяє розвитку пізнавальних здібностей. Третя функція – практично-узагальнююча, передбачає узагальнення інформації через конспектування, складання таблиць, схем чи тез, де важливим інструментом є учнівський зошит. Четверта – ціннісно-сміслова функція, супроводжує весь навчальний процес, забезпечує відповідність принципам історичної науки та освіти [41, с. 14].

Ще однією перевагою роботи з джерелами є те, що учні мають можливість застосовувати основні історичні поняття, формулювати запитання,

аналізувати та пояснювати зміст інформації, робити висновки та власні умовиводи, що дозволяє їм порівнювати свої оцінки з іншими. Крім того, робота з першоджерелами дозволяє учням відчувати себе в ролі безпосередніх учасників історичних подій. Важливість джерел у навчанні історії також полягає в можливості показати учням різні погляди на одну й ту ж подію чи процес. Учні можуть порівнювати тексти, написані в часи подій очевидцями або учасниками, з тими, що були створені пізніше істориками [36, с. 4].

Однак документальні дані повинні використовуватися не лише як джерело пізнавальної інформації, а й як основа для формулювання змістовних висновків. Водночас важливо враховувати труднощі, що можуть виникнути на практиці, адже для запобігання некритичному сприйняттю учнями історичної інформації недостатньо лише навчити їх працювати з джерелами. Метод роботи з історичними джерелами дозволяє краще зрозуміти діяльність Петра Григоренка через безпосереднє ознайомлення з його виступами, мемуарами та іншими текстами. Учні можуть аналізувати ідеї, викладені в цих джерелах, виділяти основні проблеми, які він порушував, та визначати його ставлення до радянського режиму. Важливо звернути увагу на документи із правозахисної діяльності П. Григоренка, які демонструють його боротьбу за права людини і свободи. Для формування критичного мислення варто порівняти його погляди з оцінками інших діячів того часу, зокрема офіційною позицією радянської влади. Ілюстративні матеріали, зокрема, фотографії, копії документів або уривки зі спогадів, допоможуть учням візуалізувати історичні події того часу. Робота з різними типами джерел сприятиме усвідомленню багатовимірності історичних процесів і ролі окремих особистостей у них.

Дискусія є формою колективного обговорення, метою якого є пошук істини або ефективного вирішення певного питання через висловлення власних думок і порівняння поглядів учасників. У процесі дискусії висвітлюються різні позиції, звучать протилежні точки зору, а інтелектуально-емоційний стимул сприяє активізації мислення. У дидактиці дискусія розглядається як метод навчання, що базується на обміні думками з конкретної проблеми. Дослідники

виокремлюють кілька ключових аспектів цього методу: вона передбачає обговорення певної проблеми, організовує мовну взаємодію для пошуку рішень, дозволяє учасникам формулювати власні погляди або спиратися на думки авторитетів, а також виступає різновидом ігрових форм навчання. Наукова дискусія має проходити в атмосфері толерантності, орієнтуючись на аргументи, логіку та факти, а не на емоційні впливи. Прикладом ефективного застосування дискусії є Всеукраїнський турнір «Юних істориків», організований Міністерством освіти і науки України, що демонструє її значущість у реалізації компетентнісного підходу до навчання історії [52, с. 204].

Навчальна дискусія, як цінність громадянського суспільства, є універсальним міжпредметним інструментом освітнього процесу. Її застосування є доречним на уроках з будь-якої дисципліни, а також під час проведення позакласних заходів у старших класах. Дискусія виступає важливим ресурсом формування компетентної, творчої особистості, оскільки обговорення складних та суперечливих питань суспільного характеру стимулює мислення учнів, сприяє формуванню їх власного емоційно-ціннісного ставлення до подій і явищ, навчає уникати конфліктів, контролювати власні емоції й дії, а також будувати ефективний зворотний зв'язок і комунікацію для досягнення освітніх і життєвих результатів. Залучення до дискусій сприяє формуванню морально-світоглядних орієнтирів, уміння взаємодіяти в колективі, дотримуватися культури спілкування, виявляти толерантність до чужої думки, адаптуватися до змін та розвивати громадянську відповідальність і активність [59].

Серед сучасних педагогічних підходів дискусія відіграє провідну роль як одна з ключових форм комунікації. Її впровадження сприяє розвитку критичного мислення та залученню учнів до засад демократичної культури. Основна ідея використання дискусії як інструменту формування критичного мислення полягає в тому, що вчитель має зосереджуватися не лише на передачі знань, а передусім на активному включенні учнів у процес розв'язання проблеми через обмін думками та аналіз різних точок зору [35, с. 90].

Метод дискусії є ефективним засобом аналізу діяльності Петра Григоренка на уроках історії, оскільки дозволяє учням аналізувати його діяльність та вплив у вимірі дисидентського руху. Вчитель може запропонувати учням обговорити питання, наприклад, чи можна вважати боротьбу П. Григоренка за права людини ключовим чинником у протидії тоталітарній системі. Учасники дискусії можуть досліджувати його правозахисну діяльність, ставлення до національних меншин і викриття репресивних методів радянської влади. Порівнюючи різні точки зору, учні не лише засвоюють історичні факти, але й формують навички критичного мислення та аргументації. Важливо також залучати історичні джерела, як-от промови Григоренка чи спогади його сучасників, що надає дискусії глибини та науковості. Завдяки використанню методу дискусії учні краще розуміють значення громадянської позиції та роль Петра Григоренка в історії України. Прикладами дискусійними питань, що стосуються вивчення постаті П. Григоренка, є:

1. Чи можна вважати боротьбу Петра Григоренка за права людини основним чинником його опору радянському тоталітаризму?
2. Як діяльність Петра Григоренка у вимірі дисидентського руху вплинула на формування сучасної української національної ідентичності?
3. Яка роль міжнародної спільноти у підтримці Петра Григоренка та інших дисидентів під час їх боротьби з радянським режимом?

Інтерактивні технології навчання історії являють собою систему методів, прийомів та засобів, що сприяють ефективному вирішенню завдань навчального процесу. Інтерактивні технології допомагають розвивати креативність учнів, враховують технічні можливості, потенціал учнів і рівень професіоналізму вчителя. Інтерактивні технології – це підхід, який зосереджує увагу на творчому розвитку школярів і досягненні значущих освітніх результатів. Основними рисами інтерактивного навчання є: побудова уроку як серії взаємопов'язаних проблемних ситуацій, групова робота учнів, орієнтація на особистий досвід учнів, відкритість навчання без єдиного рішення, співпраця на різних рівнях

(вчитель-учень, учень-учень), а також наявність постійного зворотного зв'язку і емоційного піднесення через діалог [34, с. 144].

Інтерактивне навчання – це пізнавальний підхід, що ґрунтується на спільній діяльності учнів. У процесі такого навчання учасники освітнього процесу активно обмінюються інформацією, взаємодіють між собою, створюють модельні ситуації, спільно розв'язують завдання, аналізують як дії інших, так і власну поведінку, занурюючись у атмосферу партнерської співпраці задля досягнення спільної мети.

Цей тип навчання виконує відразу кілька функцій: навчально-пізнавальну (спрямовану на конкретне засвоєння знань), комунікаційно-розвивальну (що формує емоційно-інтелектуальний контекст пізнання), а також соціально-орієнтаційну (результати якої проявляються поза межами школи).

Основною особливістю інтерактивного навчання є те, що учень здобуває знання не в готовому вигляді, а самостійно, що стимулює розвиток критичного мислення. Такий підхід активізує процес не лише засвоєння, а й глибокого розуміння й творчого застосування знань у практичних ситуаціях. Завдяки постійному використанню інтерактивних методик учні стають більш упевненими, не бояться помилитися, оскільки помилки не караються, а сприймаються як досвід, і водночас формують довірливі стосунки з учителем [67, с. 180].

Одним із ключових чинників розвитку креативного мислення в учнів є впровадження інтерактивних технологій у навчальний процес. Ці технології виступають формою активного навчання, що орієнтоване на створення сприятливих умов, у яких кожен школяр може проявити свої інтелектуальні здібності під час пізнавальної діяльності. У такому форматі навчання всі учасники освітнього процесу беруть активну участь: взаємодіють учитель і учень (через діалог, диспут), учні між собою (у спільних проєктах, дискусіях), учень і комп'ютер (створення буктрейлерів, скрайбінг), учень і досліджуваний об'єкт (проведення інтерв'ю, досліджень) тощо.

Під час інтерактивного навчання школяр стає не пасивним споживачем інформації, а активним учасником освітнього процесу, що формує в нього почуття відповідальності за власний рівень знань і саморозвитку. Використання таких методів сприяє розвитку ключових компетентностей, відповідальності та лідерських рис. Окрім цього, інтерактивне навчання має особливе значення у стимулюванні креативного мислення, оскільки дає можливість:

- глибоко аналізувати інформацію та творчо підходити до її засвоєння;
- формувати власні ідеї, аргументувати та висловлювати їх;
- створювати модельні ситуації для вирішення навчальних завдань;
- розвивати уяву, висувати різноманітні версії виконання завдань;
- удосконалювати навички спілкування та командної взаємодії [46, с. 531].

При вивченні постаті Петра Григоренка на уроках історії інтерактивні технології можуть стати потужним інструментом для залучення учнів до глибокого аналізу історичних подій та особистостей. Наприклад, можна організувати групову роботу, де учні вивчають різні напрями діяльності Григоренка та його вплив на розвиток правозахисного руху в Україні, обговорюють його боротьбу за права людини та свободи. Використання рольових ігор дозволить учням пережити історичні ситуації, відтворити роль П. Григоренка у вимірі боротьби з тоталітарним режимом. Важливо застосовувати методи дебатів і дискусій, щоб учні могли висловлювати та аргументувати свої думки щодо його діяльності, порівнювати різні точки зору на його роль в історії. Також можна використовувати інтернет-ресурси та мультимедійні презентації для ілюстрації важливих етапів його життя та діяльності, а також для аналізу сучасних інтерпретацій його постаті. Активне залучення учнів через взаємодію з матеріалом допоможе їм краще зрозуміти складність та багатогранність особистості П. Григоренка, а також роль таких людей у формуванні демократичних принципів в Україні.

Проектна діяльність базується на принципах педагогіки прагматизму, яка розглядає виховання як процес постійного оновлення досвіду учнів, відповідно до їхніх інтересів і потреб. Прихильники цієї педагогічної концепції зосереджують увагу на «навчанні через діяльність», що є творчим процесом, у якому учні виступають активними учасниками. В рамках Нової української школи проектна технологія є дієвим інструментом формування громадянських якостей, компетенцій та активної громадянської позиції учнів закладів загальної середньої освіти. Проектна діяльність сприяє досягненню основної мети освіти – інтелектуального та морального розвитку особистості, а також формуванню критичного і творчого мислення та навичок роботи з інформацією. Проектна діяльність дозволяє учням працювати в реальних соціальних умовах, здобувати практичні навички та перевіряти теоретичні знання. Учасники проекту об'єднуються в групи за спільними інтересами, вирішують завдання, що відповідають цілям проекту, і виконують роботу з урахуванням індивідуальних внесків кожного члена групи [44, с. 388].

Застосування діяльнісного підходу у навчанні створює умови для розвитку в учнів самостійного мислення, навичок аналізу, здатності орієнтуватися в нових обставинах і знаходити ефективні способи розв'язання навчальних завдань. Цей підхід реалізується за допомогою низки дидактичних принципів:

1. Принцип діяльності передбачає, що учень здобуває знання самостійно, а не в готовому вигляді, що сприяє усвідомленню навчального процесу, формуванню загальнокультурних і практичних умінь.
2. Принцип неперервності забезпечує наступність між різними етапами навчання, з урахуванням вікових та психологічних особливостей дітей.
3. Принцип цілісності орієнтований на формування у школярів узагальненого бачення світу – природи, суспільства, себе, культури та людської діяльності.

4. Принцип мінімакса полягає в наданні можливості учням опанувати матеріал на максимально доступному для них рівні, одночасно гарантувавши опанування обов'язкового мінімуму (державного стандарту).

5. Принцип психологічної комфортності передбачає створення позитивної, доброзичливої атмосфери навчання, де домінує співпраця, повага та взаєморозуміння.

6. Принцип варіативності сприяє розвитку здатності оцінювати різні варіанти дій і приймати обґрунтовані рішення в умовах вибору.

7. Принцип творчості зосереджує увагу на розвитку творчого потенціалу учнів і набутті ними досвіду самостійної творчої діяльності [53, с. 343-344].

Метод проєктів можна ефективно використовувати для вивчення постаті Петра Григоренка, створювати учнівські проєкти, які дозволяють дослідити життєвий шлях і діяльність цієї видатної особистості. Наприклад, учні можуть працювати в групах над створенням мультимедійних презентацій або написанням есе про вплив Петра Григоренка на розвиток прав людини в СРСР. Проєкт можна побудувати навколо аналізу конкретних етапів його життя, зокрема, участі у правозахисному русі, арешту і боротьби з тоталітарним режимом, що дозволить учням не лише вивчати факти, але й критично осмислювати їх, аналізувати причини і наслідки подій. Учні також можуть брати участь у дискусіях або створювати інтерв'ю з «Петром Григоренком», використовувати різні історичні джерела, щоб краще зрозуміти його діяльність та ідеї. Прикладами тем для проєктів можуть бути:

1. «Петро Григоренко: борець за права людини в умовах тоталітарного режиму» – учні можуть досліджувати діяльність Григоренка у вимірі боротьби за права людини в СРСР.

2. «Петро Григоренко та його внесок у розвиток національного руху в Україні» – тема для проєкту може включати дослідження впливу П. Григоренка на розвиток національної свідомості в Україні та його позицію щодо боротьби за незалежність.

3. «Доля правозахисника: арешт, тюремне ув'язнення та реабілітація Петра Григоренка» – учні можуть вивчити окремі етапи життя П. Григоренка, зокрема, його арешт, тюремне ув'язнення і реабілітацію, дослідити вплив цих подій на його подальшу діяльність.

Отже, формування в учнів демократичного світогляду через вивчення особистості Петра Григоренка є важливим етапом у розвитку критичного мислення та розуміння основ прав людини і громадянських свобод. Аналіз діяльності П. Григоренка сприяє усвідомленню важливості боротьби за права людини у будь-яких політичних умовах, а також формує у школярів відчуття відповідальності за власні переконання. Знайомство з його біографією допомагає учням зрозуміти значення громадянської позиції та поваги до прав і свобод кожної особистості. Вивчення таких постатей заохочує учнів до активної участі в суспільному житті, формує у них розуміння демократичних принципів і важливості підтримки прав людини на глобальному рівні.

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження теми «Громадсько-політична діяльність генерала Петра Григоренка (1907–1987)» вдалось сформулювати наступні висновки:

1. З'ясовано, що змалку Петро Григоренко зустрічався з труднощами в житті. Його дитинство було важким: мати померла, а батько, ставши суворим після втрати дружини, не міг дати йому необхідної ласки. Петро відчував глибоку потребу в емоційній підтримці, яку не отримував від батька, хоч той і залишив у нього страх і повагу. Тепло і підтримку він знаходив у стосунках з дядьком Олександром, який часто піклувався про нього і дарував свою увагу. У складні моменти дядько став для Петра важливою емоційною опорою, допомагав йому пережити труднощі та знаходити розраду в спілкуванні.

2. Окреслено, що формування суспільно-політичних поглядів Петра Григоренка відбувалося на фоні значних соціальних та політичних змін в СРСР, що визначило його подальшу діяльність як дисидента. Спочатку він був глибоко релігійною особою, однак вступив до комсомолу і брав участь у закритті церков, що викликало у нього внутрішній конфлікт. З часом його ставлення до радянської влади почало змінюватися, зокрема після того, як він брав участь у руйнуванні храмів під час служби в Червоній армії, що спричинило у нього докори сумління. Після цих подій П. Григоренко почав усвідомлювати глибину маніпуляцій та терору, що панували в країні.

3. Проаналізовано згадувані Петром Григоренком події на початку Другої світової війни, що відображають суттєві проблеми у підготовці радянської армії до війни, зокрема в управлінні військами, недостатній підготовці командного складу і недоліках у стратегічному плануванні. Попри великі ресурси, вкладені в розвиток оборонної промисловості, відсутність сучасних військових теорій та недостатнє оснащення армії новітніми засобами оборони призвели до катастрофічних поразок. Одними з найбільш значущих помилок були проблеми з аеродромною мережею, слабка протиповітряна оборона та обмежені можливості зенітних засобів, що дозволяли ворогу

ефективно здійснювати напади. Ці фактори, у поєднанні з невірними рішеннями командування, призвели до великих втрат і забезпечили німецьким військам перевагу в перші місяці війни. Висновки, зроблені П. Григоренком, підкреслюють необхідність глибоких реформ у військовій підготовці та удосконалення управлінських процесів у армії для запобігання подібним катастрофам у майбутньому.

4. Виявлено, що Петро Григоренко, що був генерал-майором, активно долучився до радянського дисидентського руху в середині 1950-х – 1970-х років, відкрито критикував порушення прав людини та репресії в СРСР. Після закінчення війни він працював у Військовій академії імені Фрунзе, де зробив значний внесок у наукові дослідження, але його кар'єра була припинена через політичні обставини. Після XX з'їзду КПРС у 1956 році Григоренко переосмислив політичну систему СРСР і почав критикувати керівництво. У 1961 році він заснував «Союз боротьби за відродження ленінізму» і активно виступав проти режиму Хрущова. Згодом він став однією з ключових фігур у правозахисному русі, захищав права кримських татар та інших національних меншин.

5. Встановлено, що Петро Григоренко, відомий правозахисник і генерал, активно виступав проти репресивної політики радянської влади, зокрема, він критикував депортацію кримських татар. Його підтримка прав цієї нацменшини та відкритий протест проти радянської політики призвели до численних переслідувань і арештів. У 1969 році його звинуватили в антирадянській діяльності, і, незважаючи на висновки лікарів про його психічне здоров'я, він був підданий примусовому лікуванню в психіатричних лікарнях, що стало частиною практики «каральної психіатрії» в СРСР, яка використовувалась для придушення інакодумства. Реакція на його арешт сприяла створенню правозахисних ініціатив і протестних демонстрацій, зокрема, кримськими татарами, які вимагали його звільнення.

6. Розглянуто, що Петро Григоренко, як один із засновників Української Гельсінської Групи (УГГ), неодноразово підкреслював значення

міжнародної підтримки та взаємодії з іншими правозахисними організаціями. Його участь у діяльності цієї групи допомогла привернути увагу міжнародної спільноти до ситуації в Україні, що створило певний моральний тиск на радянський режим. Хоча це не призвело до негайних змін, це відіграло важливу роль у поступовій демократизації країни та в подальшому розкритті правди про репресії в СРСР. УГГ стала однією з найактивніших правозахисних організацій в Україні, і її діяльність залишила значущий слід у боротьбі за права людини в умовах радянської реальності.

7. Підтверджено, що Петро Григоренко став символом боротьби за права людини та свободу, а його еміграція до США після переслідувань радянської влади стала ключовим етапом у розширенні його правозахисної діяльності на міжнародній арені. Репресії, зокрема позбавлення громадянства, не змогли зупинити його боротьбу; навпаки, вони стали поштовхом для підвищення уваги до порушень прав людини в СРСР. Період застою в країні став часом активного розвитку дисидентських рухів, зокрема правозахисних організацій, до яких належав П. Григоренко. Попри використання радянською владою різноманітних методів для нейтралізації опозиції, зростаюча міжнародна підтримка дисидентів значно ускладнювала реалізацію репресивних заходів. П. Григоренко продовжував працювати на благо прав людини, ставши важливою фігурою української громади на міжнародній арені. Вивчено громадсько-політичну діяльність Петра Григоренка за кордоном, що стала важливим етапом у боротьбі за права людини та незалежність України. Навіть перебуваючи за межами СРСР, він активно підтримував національні рухи кримських татар і євреїв, а також виступав за захист прав людини в Радянському Союзі. П. Григоренко заснував Закордонне представництво Української Гельсинської групи, яке займалося не лише інформаційною діяльністю, а й активно працювало на міжнародних форумах, зокрема, на Гельсінкській конференції 1980 року в Мадриді. Його боротьба з імперською політикою СРСР сприяла зростанню підтримки української справи на Заході.

Завдяки його зусиллям і діяльності УГГ українське питання стало більш помітним на міжнародній арені.

8. Висвітлено, що громадянська компетентність на уроках історії відіграє ключову роль у становленні активної та свідомої особистості, здатної брати участь у суспільному житті на конструктивному рівні. Через вивчення історичних подій учні набувають навичок аналізу суспільних процесів, вчать формулювати виважені судження та аргументовано висловлювати свою позицію щодо актуальних питань. Запровадження сучасних педагогічних методик сприяє не лише кращому засвоєнню історичного матеріалу, а й формуванню активної громадянської позиції школярів. Використання інформаційно-комунікаційних технологій на уроках історії значно розширює можливості для розвитку аналітичного мислення та дослідницьких умінь учнів, що, у свою чергу, стає підґрунтям для їх подальшої самостійної освітньої діяльності.

9. Роз'яснено, що формування в учнів громадянської компетентності через вивчення особистості Петра Григоренка є важливим кроком у розвитку критичного мислення та розуміння основ прав людини і громадянських свобод. Дослідження діяльності П. Григоренка допомагає усвідомити значення боротьби за права людини в будь-яких політичних умовах, а також формує відчуття відповідальності за власні переконання. Ознайомлення з його життєвим шляхом дозволяє учням оцінити значення громадянської позиції та поваги до прав і свобод кожної особистості. Вивчення таких особистостей мотивує учнів брати активну участь у суспільному житті, розвиває у них розуміння демократичних принципів і важливості підтримки прав людини на міжнародному рівні.

У результаті вивчення цієї теми мети дослідження було досягнуто, а завдання виконано в повному обсязі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Опубліковані документи

1. Григоренко П. Кто ж злочинці? Захисна промова, підготовлена для виступу на суді над десятьма представниками кримськотатарського народу в м. Ташкенті. / Думки божевільного. Вибрані листи та виступи. Амстердам, 1973. С. 218–232. URL: http://www.belousenko.com/books/grigorenko/grigorenko_crazy.pdf. (дата звернення: 18.06.2025)
2. Інтерв'ю з Мустафою Джемільєвим (розмовляла Г. Бекірова). *Діалог*. 2006. № 40 (54). 13-20 жовтня. С. 10.
3. Український правозахисний рух. Документи і матеріали. Торонто–Балтимор, 1978. С. 118. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/86-ukrayinskiy-pravozahisniy-ruh-dokumenti-i-materiali/> (дата звернення: 18.06.2025)
4. «Хочу взяти участь у похованні останньої у світі імперії»: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Мирославом Мариновичем. *Новітня доба*. 2014. № 2. С. 121–130. URL: <https://surl.li/hqtrff>. (дата звернення: 10.05.2025)
5. Человек, который не мог молчать... / под общ. ред. А. П. Григоренко; ООО «Харьковская правозащитная группа». Харьков: ООО «Издательство права человека», 2015. С. 58.

Мемуари та публіцистика

6. 1907 – народився Петро Григоренко, дисидент. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/zhovten/16/1907-narodyvsya-petro-grygorenko-dysident>. (дата звернення: 10.05.2025).
7. Бекірова Г. Генерал Петро Григоренко: «Я не хотів йти на поступки». *Радіо Свобода*. 23 жовтня 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28809321.html>. (дата звернення: 10.05.2025).

8. Бекірова Г. Генерал-дисидент і захисник кримських татар. Петро Григоренко виступив проти КДБ і переміг. *Радіо Свобода*. 17 жовтня 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/heneral-zakhysnyk-krymskykh-tatar-ukrainets-petro-hryhorenko/30221357.html>. (дата звернення: 10.05.2025).
9. Генерал Петро Григоренко та його храми (3 книги «Сто кроків до Храму: невідоме про відоме»). *Місіонар*. URL: <https://misionar.in.ua/publish/doslidzhennia-i-povchannia/gyenyeral-pyetro-grigoryenko-ta-yogo-khrami-z-knigi-sto-krokov-do-khramu-nyevidomye-pro-vidomye/>. (дата звернення: 10.05.2025).
10. Генерал, який не зрадив собі: ким був Петро Григоренко. *Прямий*. 19 червня 2019. URL: <https://prm.ua/general-yakiy-ne-zradiv-sobi-kim-buv-petro-grigorenko/>. (дата звернення: 10.05.2025).
11. Глузман С. Посібник із психіатрії для інакомислячих. *Хроніка захисту прав у СРСР*. 1975. № 13. С. 43.
12. Григоренко П. «В подполье можно встретить только крыс...». Нью-Йорк: Издательство «Детинец», 1981. 845 с.
13. Григоренко П. Приховування історичної правди – злочин перед народом. Лондон, 1973. 41 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21369/file.pdf>. (дата звернення: 10.05.2025).
14. Григоренко П. Сборник статей, издательство «Хроника». Нью-Йорк, 1977. 123 с. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/grigorenko_sbornik_statej_1977__ocr.pdf (дата звернення: 18.06.2025)
15. Григоренко П. Спогади. Детройт, 1984. 753 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/3782-grigorenko-p-spogadi/>. (дата звернення: 10.05.2025).
16. Григоренко Петро Григорович. Біографічна довідка. Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека. С. 731–735. URL:

<https://zounb.zp.ua/resourse/zaporizkyy-kray/iz-kraieznavechih-kolekcij/gpgrigorenko/grigorenko-petro-grigorovich-pdf> (дата звернення: 17.06.2025)

17. Губернський Б. Петро Григоренко: «Репресіями придушували життя народу». *Радіо Свобода*. 18 жовтня 2017. URL: <https://ua.krymr.com/a/28801640.html>. (дата звернення: 10.05.2025).

18. Губернський Б. Українець, який захищав кримських татар. Закінчення. *Радіо Свобода*. 17 жовтня 2019. URL: <https://ua.krymr.com/a/petro-hryhorenko-krymski-tatary/29549347.html>. (дата звернення: 10.05.2025).

19. Закордонне представництво Української Гельсінської групи. *Дисидентський рух в Україні: віртуальний музей*. 6 листопада 2006. URL: <https://museum.khpg.org/1162805985>. (дата звернення: 10.05.2025).

20. Кіпіані В. Генерал Петро Григоренко. Таврія, Москва, «психушка», Нью-Йорк. *Історична правда*. 21 грудня 2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/21/153446/>. (дата звернення: 10.05.2025).

21. Костюк Б. Генерал Григоренко, який розповів Рейгану про «імперію зла». *Радіо Свобода*. 14 жовтня 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28116686.html>. (дата звернення: 10.05.2025).

22. Мараєв В. Петро Григоренко – генерал, який став дисидентом. *Український інтерес*. 16 жовтня 2024. URL: <https://uain.press/blogs/petro-grigorenko-general-yakij-stav-disidentom-523676>. (дата звернення: 10.05.2025).

23. Матусова О. Людмила Алексєєва про створення Української Гельсінської групи. *Радіо Свобода*. 9 листопада 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28106803.html> (дата звернення: 17.06.2025)

24. Помер генерал Петро Григоренко. *Патріярхат*. 23 січня 2017. URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/pomer-heneral-petro-hryhorenko/>. (дата звернення: 10.05.2025).

25. Про найжахливіший момент життя «нетипового радянського генерала» Петра Григоренка. *Армія Inform.* 16 жовтня 2020. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/10/16/pro-najzhahlyvishyj-moment-zhyttya-netypovo-ogo-radyanskogo-general-petra-grygorenka/>. (дата звернення: 10.05.2025).
26. Психіатрія для інакодумців. *Південна правда.* 5 лютого 2020. URL: http://www.up.mk.ua/mainpage/show_item/40793. (дата звернення: 10.05.2025).
27. Терещук Г. Син генерала Петра Григоренка про батька, Росію та українську мову. *Радіо Свобода.* 27 жовтня 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28818035.html>. (дата звернення: 10.05.2025).
28. Титикало Р. Чи може генерал піти проти злочинної влади? Приклад генерала Петра Григоренка, якого радянська влада визнала психічно хворим. *Історична правда.* 24 серпня 2023. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/08/24/163061/>. (дата звернення: 10.05.2025).
29. Українська Гельсінська група. *Стус-центр.* 27 жовтня 2023. URL: <https://stus.center/p/ukrayinska-gelsinska-grupa-842059>. (дата звернення: 10.05.2025).

Монографії та статті

30. Адамовський В. Кримськотатарське національне питання в українському та російському правозахисному русі. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* 2005. Вип. 31. С. 200–208. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12175/16-Adamovskyi.pdf?sequence=1>. (дата звернення: 10.05.2025).
31. Бажан О.Г. Опозиційний рух в Україні в умовах системної кризи СРСР. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* 2005. №31. С. 189–199. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12176/15-Bazhan.pdf> (дата звернення: 18.06.2025)

32. Бевз Т. Особливості формування громадянської ідентичності в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 3(71). С. 236–246.

33. Безпалий М., Гончарова О. Утворення української групи сприяння виконанню Гельсінських угод. *Матеріали VIII Міждисциплінарної науково-практичної конференції студентів і молодих вчених «Актуальні питання сучасного соціогуманітарного знання»* 30 листопада 2022 р.; наук. кер. Гончарова О. С. Харків: ДБТУ, 2022. С. 47–48. URL: <https://repo.btu.kharkov.ua/handle/123456789/18839>. (дата звернення: 10.05.2025).

34. Бондар І. Особливості застосування інтерактивних технологій у формуванні креативності учнів на уроках історії. *Молодь і ринок*. 2024. № 6/226. С. 142–146. URL: <http://mir.dspu.edu.ua/article/view/307856/299832>. (дата звернення: 10.05.2025).

35. Бричка А., Старжець В. Сучасні підходи до формування критичного мислення старшокласників на уроках історії України. *Актуальні питання та перспективи інноваційного розвитку науки та освіти в умовах євроінтеграції* : зб. тез доповідей учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 14 листоп. 2024 р.) / Міжнар. економ.-гуманіт. ун-т ім. акад. Степана Дем'янчука. Рівне : МЕГУ, 2024. Ч. І. С. 89–92. URL: <http://dspace.megu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/5220>. (дата звернення: 10.05.2025).

36. Власов В. Історичне джерело в арсеналі дидактичних засобів: чи здатна методика подолати втому від історії? *Історія в школах України*. 2009. № 4. С. 3–8.

37. Вовк Н., Кринична В. Педагогічні умови ефективного формування громадянської компетентності в учнів на уроках трудового навчання. *Вісник науки і освіти*. 2023. № 10(16). С. 445–451.

38. Гаджа М. В. Українська Гельсінська Група. *Науковий вісник Ужгородського університету*: Серія: Право в 2-х ч. / гол. ред. Ю.М. Бисага.

Ужгород: Ліра, 2010. Вип. 14.1. С. 76–79. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/54570>. (дата звернення: 10.05.2025).

39. Демчук Т. Компетентнісний підхід в освіті: характеристики та функції. *Наукові проєкти соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ*. 2024. С. 177–179. URL: <http://nauksgf.wunu.edu.ua/index.php/npsgf/article/download/354/344>.

40. Дробот М. Релігійна складова в період радянських військових мобілізацій на території України (1941-1945 рр.). *Матеріали XXI Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»*: Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 21. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Drobot_Mykola/Relihiina_skladova_v_period_radiansk_ykh_viiskovykh_mobilizatsii_na_terytorii_Ukrainy_1941_1945_rr/. (дата звернення: 10.05.2025).

41. Задорожна Л.В. Методика використання історичних документів на уроках історії України в загальноосвітній школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2005. 19 с.

42. Захаров Б. Напрями і течії дисидентського руху в Україні (1956–1987). *Дриновський збірник*. 2011. Вип. 4. С. 310–322. URL: <https://periodicals.karazin.ua/drinov/article/download/794/581>. (дата звернення: 10.05.2025).

43. Караульна К. Петро Григоренко: шлях до дисидентства. *Правозахисний рух: історія і сучасність*. 2017. С. 17–18. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/9121/1/Karaulna.pdf>. (дата звернення: 10.05.2025).

44. Коляда І., Богомаз О. Проектна технологія на уроках історії та громадянської освіти в умовах НУШ: компетентнісний підхід. *Інноваційні технології розвитку особистісно-професійної компетентності педагогів в умовах післядипломної освіти*: збірник наукових статей / За заг. ред.

Г. Л. Єфремової. Суми, 2024. С. 385–391. URL: <https://surl.li/sjtprs>. (дата звернення: 10.05.2025).

45. Коротка А. Правозахисна діяльність Петра Григоренка. *Правозахисний рух: історія і сучасність*. 2015. С. 302–305. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/4646/1/Korotka.pdf>. (дата звернення: 10.05.2025).

46. Кулакевич І. Формування креативних здібностей особистості технологіями інтерактивного навчання на уроках історії. *Обдаровані діти – скарб нації*: матеріали III Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 18–23 серпня 2022 року). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. С. 528–534. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/18003/1/obdarovani%20dity%20skarba%20natsii.pdf#page=528>. (дата звернення: 10.05.2025).

47. Латуша Н., Олійник Н. Виховання національно-патріотичних цінностей у молодших школярів – патріотичне завдання освітнього процесу. *Інновації в дошкільній і початковій освіті*. 2024. № 2. С. 16–26.

48. Литвиненко С., Дедурін Г. Українська Гельсінська група та її внесок у боротьбу за права людини у СРСР. *Питання сучасної науки і права*. 2020. С. 19–22. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/24_04_2020/pdf/8.pdf. (дата звернення: 10.05.2025).

49. Маринич А. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання історії. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Досвід роботи сучасного вчителя: практичні розробки та теоретичні надбання»*, 07 квітня 2020 р. м. Полтава. 2020. URL: <https://genezum.org/library/formuvannya-gromadyanskoi-kompetentnosti-uchniv-u-procesi-navchannya-istorii>.

50. Мацейків Т. Формування громадянської компетентності страшокласників на уроках історії України. *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України*. 2018. С. 144–145. URL:

<https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/713669/1/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8%202018%20%D0%9C%D0%B0%D1%86%D0%B5%D0%B9%D0%BA%D1%96%D0%B2.pdf>. (дата звернення: 10.05.2025).

51. Мороз І. Робота з історичними джерелами як засіб формування медіаграмотності учнів. *Осінні наукові читання – 2022: ХСХІ Міжнародна науково-практична інтернет-конференція*, м. Луцьк, 5 вересня 2022 року. 2022. С. 138–141. URL: <https://surl.li/wxyzes>. (дата звернення: 10.05.2025).

52. Омельчак Т. Використання дискусії на уроках історії. *Проблеми дидактики історії*. 2016. Вип. 7. С. 203–210. URL: <https://surl.li/izukdu>.

53. Павлович О. Активне навчання на уроках історії як засіб ефективного засвоєння матеріалу. *The 6th International scientific and practical conference «Modern research in science and education»* (February 8-10, 2024) BoScience Publisher, Chicago, USA. 2024. С. 342–347. URL: https://www.researchgate.net/profile/Lesia-Soldatova-2/publication/386340128_The_technology_for_achievement_of_authenticity_of_interlingual_transformations_of_partial_lexical_equivalents/links/674df1fb3d17281c7df33279/The-technology-for-achievement-of-authenticity-of-interlingual-transformations-of-partial-lexical-equivalents.pdf#page=342. (дата звернення: 10.05.2025).

54. Паска Б. Реакція комітету державної безпеки на створення Української Гельсінської групи (1976–1977 рр.). *Культурологічний альманах*. 2024. Вип. 3 (11). С. 166–175. URL: <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/440/413>. (дата звернення: 10.05.2025).

55. Петровська І. Розробка та апробація опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості». *Проблеми політичної психології*. 2021. № 24(1). С. 222–247.

56. Процай Л. П., Солодовник Л. Громадянська компетентність як елемент формування особистості учня у школі. *Інноваційні педагогічні рішення у початковій освіті*: зб. наук. праць [за заг. ред. О. А. Федій, відп. ред.

Ю. Г. Павленко] / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава. Вип. 4. 2021. С. 176–186. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/20322>.

57. Регулювання трудовіграційних процесів в транскордонному регіоні: монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. Пітюлича М. І.; [М.І. Пітюлич, В.В. Гоблик, Т.Д. Щербан та ін.]. Мукачево: Вид-во МДУ, 2015. 148 с. URL: <http://dspace-s.msu.edu.ua:8080/handle/123456789/263>. (дата звернення: 10.05.2025).

58. Ремех Т. Компоненти й прояви громадянської компетентності учнів. *Теорія і методика формування громадянської компетентності старшокласників*. 2018. С. 27–29. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/713604/1/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8_%D0%A2.%D0%9E.%D0%A0%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%85_2018.pdf. (дата звернення: 10.05.2025).

59. Ремех Т. О. Навчальна дискусія як ефективний засіб розвитку компетентної особистості. URL: <https://lib.iitta.gov.ua.pdf>. (дата звернення: 10.05.2025).

60. Ремех Т. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. Вип. 2. С. 34–41. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21D BN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ukrpj_2018_2_7.pdf. (дата звернення: 10.05.2025).

61. Родіял Д. О. Формування громадянської компетентності на уроках історії засобами інформаційно комунікаційних технологій. *Інформатика, інформаційні системи та технології*: тези доповідей двадцять першої всеукраїнської конференції студентів і молодих науковців. Одеса, 26 квітня 2024 р. Одеса, 2024. С. 176–179. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/19211>. (дата звернення: 10.05.2025).

62. Степашко Л. Формування предметної історичної та громадянської компетентності на уроках історії. *Сучасна освіта в реаліях та перспективах*:

соціально-педагогічний аспект: збірник наукових і науково-методичних праць / редкол. І.М. Шимко, І.О. Талаш. Вип. 4. Кривий Ріг: КДПУ, 2022. С. 128–132.

URL:

https://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/10202/1/%D0%92%D0%B8%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA_4%202022_%D0%B4%D0%BE%D0%BF.pdf#page=128. (дата звернення: 10.05.2025).

63. Сухоручко В. Радянська каральна психіатрія як інструмент боротьби з українським дисидентським рухом (1960–1970-ті). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2023. № 2. С. 78–82. URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/2_2023/2_2023.pdf#page=86. (дата звернення: 10.05.2025).

64. Сучасний психолого-педагогічний словник / авт. кол. за заг. ред. О. І. Шапран. Переяслав-Хмельницький (Київська область): Домбровська Я. М., 2016. 473 с.

65. Толстенцова В. Роль Петра Григоровича Григоренка у розвитку кримсько-татарського національного руху (1960-1970-рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Історичні науки. 2013. Вип. 21. С. 244–247. URL: <https://surl.li/wepnjh>.

66. Формування громадянської компетентності засобами сучасного змісту шкільної суспільствознавчої освіти (з досвіду роботи вчителів історії, правознавства та громадянської освіти Кіровоградщини): методичні розробки для вчителів історії, правознавства та громадянської освіти / Укл.: Н.С. Чертова, І.В. Відіборенко. Кропивницький: КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2019. 72 с.

67. Цапук О. В. Інтерактивні методи навчання на уроках історії. *Актуальні питання історії України, всесвітньої історії та методик їх викладання* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 19 трав. 2023 р.) / Міжнар. економ.-гуманіт. ун-т ім. акад. Степана Дем'янчука. Рівне : МЕНУ, 2023. С. 179–183. URL:

<http://dspace.megu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/3977>. (дата звернення: 10.05.2025).

68. Шахрай В. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства. *Український соціум*. 2008. Вип. 2.25. С. 123–134. URL: https://www.academia.edu/download/41284899/Pages_from_123-134.pdf. (дата звернення: 10.05.2025).

69. Шестоपालюк О. Громадянська освіта як фактор формування громадянських компетентностей сучасної молоді. *Рідна школа*. 2010. Вип. 3. С. 33–35. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=rsh_2010_3_11. (дата звернення: 10.05.2025).

70. Широкова І. Позиція західної медичної спільноти щодо каральної психіатрії в СРСР (1960–1980-ті рр.). *Наукові записки*. 2013. Т. 143. С. 39. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/d21fbc8f-ad9e-49d5-9930-e9dae0b08c83> (дата звернення: 18.06.2025)

71. Широкова І. Каральна психіатрія у СРСР: наука на службі у держави (1960–1980). *Наукові записки НаУКМА*. 2012. Т. 130. С. 33–36. URL: <https://surl.li/jnkxwt>. (дата звернення: 18.06.2025)

72. Hager P. Is there a compelling philosophical argument against standards of competence? *Australian Journal of Education*. Vol. 38. № 1. 1994. P. 3–18.

73. Honcharova O., Miroshnichenko S., Ryabchenko O. Music and song as a form of dissent in the Soviet Union in the late 1950s – 1980s. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2022. № 31 (1). С. 48–57. URL: <https://vestnikdnu.dp.ua/index.php/ifnit/article/view/104> (дата звернення: 18.06.2025)

74. Власов В., Кульчицький С. Історія України (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. 2019. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1260-istoriya-ukrainy-11-klas-vlasov.htm>

75. Громадянська освіта. Навчальна програма інтегрованого курсу для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>. (дата звернення: 10.05.2025).

76. Даниленко В., Смольницька М. Історія України: рівень стандарту: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ, 2019. 224 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1261-istoriya-ukrainy-11-klas-danylenko.html>. (дата звернення: 10.05.2025).

77. Історія України. Всесвітня історія. 6-11 класи: Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. 2022. 106 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf>. (дата звернення: 10.05.2025).

78. Історія: Україна і світ. 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Київ, 2022. 64 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/Istoriya-Ukrayina.i.svit-Intehrovanyy.kurs.30.09.2022.pdf>. (дата звернення: 10.05.2025).

79. Мудрий М., Аркуша О. Історія України (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. 2019. 304 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1265-storya-ukrayina-svt-mudriy-arkusha-11-klas.html>. (дата звернення: 10.05.2025).

80. Мудрий М., Аркуша О. Історія: Україна і світ (інтегрований курс, рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ, 2019. 304 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1265-storya-ukrayina-svt-mudriy-arkusha-11-klas.html>. (дата звернення: 10.05.2025).

Енциклопедичні видання

81. Вісник репресій в Україні. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-34848>. (дата звернення: 10.05.2025).

82.

ДОДАТКИ

Додаток А

Лейтенант Петро Григоренко

Джерело:

<https://uain.press/blogs/petro-grigorenko-general-yakij-stav-disidentom-523676>

Генерал-майор Петро Григоренко

Джерело:

<https://uain.press/blogs/petro-grigorenko-general-yakij-stav-disidentom-523676>

Петро Григоренко з дружиною Зінаїдою Михайлівною

Джерело:

<https://uain.press/blogs/petro-grigorenko-general-yakij-stav-disidentom-523676>

Члени Української гелсінської групи Микола та Раїса Руденки й Зинаїда
та Петро Григоренки. 1970-ті.

Джерело:

<https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/zhovten/16/1907-narodyvsya-petro-grygorenko-dysyden>

Розробка уроку на тему
«Діяльність П. Григоренка у вимірі дисидентського руху в Україні»

Урок

13.

Опозиційний

рух

Дата: 01.02.2025

Мета уроку:

Навчальна:

- 1.1. Проаналізувати громадсько-політичну діяльність Петра Григоренка у контексті дисидентського руху в Україні;
- 1.2. Дослідити значення його боротьби за права людини та вплив на становлення правозахисного руху;
- 1.3. Сформувати уявлення про його внесок у захист прав національних меншин та боротьбу з репресивною системою;
- 1.4. Окреслити основні напрями діяльності П. Григоренка у сфері захисту прав людини та демократичних цінностей;
- 1.5. Закріпити знання учнів за допомогою творчих завдань та інтерактивних форм роботи.

Розвивальна:

- 2.1. Навчити учнів аналізувати діяльність дисидентів у вимірі політичних та історичних умов;
- 2.2. Розвивати критичне мислення, вміння аргументувати власну позицію та робити висновки;
- 2.3. Ознайомити учнів із методами роботи з історичними джерелами та документами;
- 2.4. Сприяти формуванню в учнів уміння оцінювати важливість особистої громадянської позиції у суспільстві.

Виховна:

- 3.1. Формувати повагу до постатей, які боролися за права людини та демократичні цінності;
- 3.2. Продемонструвати важливість моральної стійкості та громадянської активності на прикладі діяльності Петра Григоренка;
- 3.3. Виховувати у школярів розуміння значення боротьби за права людини в історичному та сучасному вимірах;
- 3.4. Сприяти осмисленню учнями необхідності підтримки демократичних принципів у сучасному суспільстві.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: підручник В. Власова та С. Кульчицького Історія України (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. 2019. 256 с.; наочність (роздаткові картки, ілюстрації).

Основні поняття: дисидентський рух, інакомислення, Петро Григоренко, опозиційний рух.

Форми та методи проведення: дискусія, обговорення, аналіз історичних матеріалів.

ХІД УРОКУ

- 1. Основні аспекти формування дисидентського руху в Україні.
- 2. Участь П. Григоренка у русі інакомислення.

Час проведення	Етап заняття	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Примітки
2 хв	I. Організаційний момент	Привітання, перевірка присутніх. Обговорення подій дня із вчителем	<i>Учні вітаються з вчителем</i>	<i>Мовленнєва, емоційна</i>

Час проведення	Етап заняття	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Примітки
7 хв	II. Актуалізація опорних знань учнів. Перевірка домашнього завдання	Бесіда. Що ви знаєте про дисидентів? Які передумови формування дисидентського руху в Україні ви вважаєте найбільш вагомими? Чому?	<i>Учні по черзі відповідають на питання та обговорюють відповіді у групах</i>	<i>Мовленнєва, логічна</i>

Час проведення	Етап заняття	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Примітки
3 хв	III. Мотивація навчальної діяльності	Шановні учні! Сьогодні ми відкриємо для себе одну з найяскравіших сторінок української історії – формування дисидентського руху. Це був час, коли мужні та	<i>Учні записують тему уроку та аналізують її.</i> Гра «Мозаїка дисидентського руху» <i>Вчитель пропонує учням роздатковий матеріал, що</i>	<i>Мовленнєва, логічна, розвиток критичного мислення</i>

		віддані своїм переконанням люди боролися за права, свободу та справедливість у непростих умовах тоталітарного режиму. Разом ми дослідимо, як формувалися ці «голоси правди» та який вплив вони мали на майбутнє України. Тож вирушаймо в цю захопливу подорож у минуле!	<i>демонструє історію шістдесятницького руху (Дод. Е), а учні на основі цих фрагментів мають сформувати цілісне уявлення про дисидентів (фото особи+відома цитата про неї+подія, з якою пов'язана особа).</i> <i>Можливий бонус:</i> <i>Якщо команди швидко впоралися, можна додати інтерактивне завдання: «Вигадати гасло дисидентського руху, яке могло б об'єднати сучасну молодь».</i>	
--	--	--	---	--

Час проведення	Етап заняття	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Примітки
----------------	--------------	--------------------------------------	------------------------------------	----------

25 хв	IV. Вивчення нового матеріалу	1. Основні аспекти формування дисидентського руху Дисидентський рух в Україні виник у 1950-1960-х роках як відповідь на репресивну політику радянського режиму, спрямовану на придушення національної ідентичності та прав людини. Основою руху стало прагнення до свободи слова, совісті, збереження української мови та культури. Серед ключових аспектів формування дисидентства були боротьба за демократичні права, протидія русифікації та захист прав національних меншин. Важливу роль у цьому процесі відігравали окремі особистості,	Робота з підручником (, с. 110-111). <i>Запитання для перевірки:</i> 1. За якої доби СРСР активізувався опозиційний рух? 2. Що стало причиною масових арештів української інтелігенції? 3. Що таке «самвидав»?	<i>Мовленнєва,</i> <i>аналітична</i>
-------	---	---	--	--

		чий творчі та громадсько-політичні дії стали символом боротьби за свободу. 2. Участь П. Григоренка у русі інакомислення. Петро Григоренко був однією з ключових постатей руху інакомислення в Радянському Союзі, відкрито виступав проти порушень прав людини та тоталітарної системи. Його діяльність охоплювала захист прав кримських татар, боротьбу за свободу слова та протидію репресіям щодо національних меншин. П. Григоренко не лише критикував радянську владу, але й пропонував	<i>Перегляд відео фрагменту «Люди свободи. Петро Григоренко»</i> <i>Посилання:</i> https://www.youtube.com/watch?v=sBgcM0kZpME <i>Запитання для обговорення:</i> 1. В якому році П. Григоренко виступив проти правління компартії? 2. В якому році до П. Григоренка було застосовано метод «каральної психіатрії»?	
--	--	---	--	--

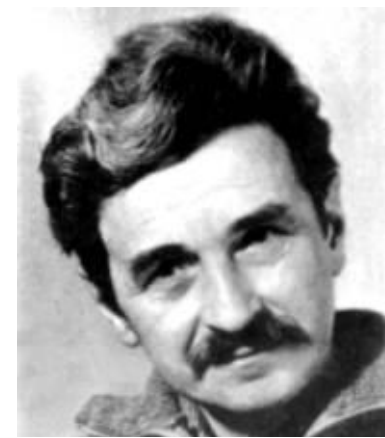
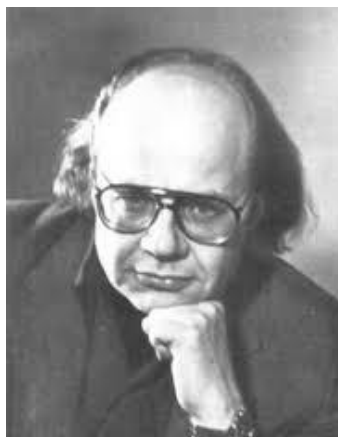
		альтернативи, спрямовані на демократизацію суспільства, що зробило його важливим символом опору режиму. Його приклад надихав інших дисидентів та сприяв приверненню міжнародної уваги до проблем прав людини в СРСР.	3. Що стало причиною репресій проти П. Григоренка? <i>Вправа «Словникова робота»</i> Дайте визначення термінам «дисидент», «інакомислення», «самвидав», «каральна психіатрія». Хронологічна задача: Скільки років пройшло від року народження Петра Григоренка до років появи дисидентського руху? Скільки років було б Петру Григоренку у 2025 році? Скільки років не дожив Петро Григоренко до дня здобуття Україною незалежності?	
--	--	--	--	--

Час проведення	Етап заняття	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Примітки
5 хв	V. Закріплення й систематизація вивченого матеріалу	Для закріплення та систематизації вивченого матеріалу пропоную провести невелике опитування по вивченій темі.	Метод «Бліц-опитування» 1. Назвіть основні ідеї дисидентського руху. 2. Які спільні та відмінні риси ви помітили у русі дисидентів та визвольному русі періоду Української революції 1917-1921 рр.? 3. Якою була роль П. Григоренка у дисидентському русі? 4. Що вплинуло на зміну поглядів П. Григоренка щодо радянської системи?	<i>Логічна, мовленнєва, розвиток аналітичних навичок</i>

Час проведення	Етап заняття	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Примітки
3 хв	VI. Підсумки уроку. Оцінювання учнів. Домашнє завдання	На уроці ми дослідили основні аспекти формування дисидентського руху в Україні та визначили його роль у протистоянні тоталітарному режиму. Ми дізналися про видатну постать Петра Григоренка, його внесок у захист прав людини та підтримку національних рухів. Завдяки прикладу П. Григоренка ми побачили, як стійкість громадянської позиції може змінити суспільство навіть у найскладніших умовах. Ці знання допомагають усвідомити значення демократичних цінностей та	<i>Оцінювання учнів</i> Домашнє завдання: Середній рівень: Опрацюйте матеріал підручника (с. 110-117) та підготуйте коротке повідомлення про основні події, пов'язані з діяльністю Петра Григоренка у русі дисидентів. Достатній рівень: Вивчіть різні джерела, що висвітлюють участь Петра Григоренка у русі інакомислення, та складіть порівняльний аналіз його поглядів із позиціями інших	<i>Просторова, логічна, інформаційна</i>

		важливість боротьби за свободу і права людини.	дисидентів того часу. Вкажіть, які саме аспекти його діяльності вплинули на формування демократичних цінностей в Україні. Високий рівень: Напишіть есе на тему «Якби я був учасником дисидентського руху: ідеї, боротьба, переконання» з урахуванням прикладу життя і діяльності Петра Григоренка.	
--	--	---	---	--

Додаток Е

Цитати:

1. «Я не хотів іти на поступки».
2. «Завжди той, хто вбив, дуже не любить свою жертву. Вбивця не може подарувати вбитому власного вчинку»,
«Хто спить на землі – не боїться упасти».

Події, з якою пов'язана особа:

1. Каральна психіатрія, депортація до США.
2. Видання збірки «Соняшник».
3. Відбуття терміну у Пермських таборах.